חורבת נצור: שרידי יישוב מתקופת הברזל ועד לתקופה ההלניסטית ואזור תעשייה מהתקופה הביזנטית

אלי ינאי

הקדמה

לקראת סלילת כביש חוצה ישראל (מס׳ 6) נערכו כמה חפירות בשטח שבין נחל עירון בצפון לנחל נרבתה בדרום, סמוך לחורבת נצור (ח׳רבת אל־נַצְרִיָּה); העתיקות תועדו ולאחר מכן פונו.

חורבת נצור (איור 1) משתרעת על שטח רחב, על גב שלוחה שטוחה התחומה בנחלים נרבתה ועירון. מרכזה בכיפה קטנה, בגובה 100.5 מ׳ מעל פני הים וכ־6 מ׳ מעל סביבתה, הצופה למערב על כל צפון מישור החוף. אין בקרבתה מקורות מים, אך במהלך החפירות נסקרו כמה בורות שהיו מקור המים ליישוב. דרך עתיקה שמהלכה מבאקה אל־ע׳רבייה לצומת ברקאי עברה כ־2 ק״מ ממערב לאתר; דרך אחרת, מבאקה אל־ע׳רבייה לערערה, נמשכת כ־2 ק״מ ממזרחו.

בסביבת האתר משתפלים הרי שומרון במתינות מגובה 200–150 מ׳ מעל פני הים עד לגובה 70–60 מ׳ מעל פני הים (השוליים המזרחיים של מישור החוף). המבנה הטופוגרפי של האתר וסביבתו הושפעו מהמדרון המתון ומאגני הנחלים היורדים מערבה בואכה מישור החוף. השטח הטרשי הקשה על ההתיישבות בו, ועל כן הרמה ריקה ברובה הגדול מאתרים ארכיאולוגיים; אף היישוב המודרני (הקיבוצים מענית וברקאי) ממוקם בשוליה המערביים של הרמה, ורק בשנות השמונים של המאה הקודמת הוקם ממזרחה היישוב העירוני חריש.

מאמר זה מסכם שלוש חפירות שנערכו בחמישה שטחים מרוחקים זה מזה (E–A; איור 1).[1] שטחים C–A נפתחו בשוליים המזרחיים של חורבת נצור (נ״צ רי״ח 20356/70742, רי״י 15356/20742), שטח D נמצא מצפון לשטחים C–A, כקילומטר אחד מחורבת נצור, ושטח E נפתח על הגדה הדרומית של נחל עירון, כ־5 ק״מ מצפון־מזרח לחורבה.

שטחים D–A נמצאים באגן נחל מענית, באזור של גבעות גיר מגיל סנון המאופיין בסחיפה רבה מלווה בפעילות קרסטית אינטנסיבית שייצרה נוף טרשי וסלעים חשופים. שטח E, לעומת זאת, ממוקם על שלוחה בפאתיו המערביים של רכס אמיר, על גדתו הדרומית של נחל עירון (נ״צ רי״ח 203695/709166, רי״י 153695/209166). השטח נמצא על מפנה צפוני של שלוחת גיר ובה שבר גאולוגי.[2] כתוצאה מהשבירה והתזוזה הגאולוגית, השלוחה משוכבת בשני סוגי גיר שביניהם חוצץ קו השבר: ממערבו גיר קִרטוני מתצורת צרעה, וממזרחו גיר קִרטוני מתצורת בית גוברין. בשטח החפירה ניכרות בבירור שתי שכבות מורבדות זו על זו בשתי התצורות: העליונה התקשתה בשל מגע עם מי הגשמים, עברה תהליך של סדימנטציה ופני הסלע הפכו קשים (נארי), והתחתונה היא גיר קִרטוני רך ובתוכו אופקי חוואר. השכבה העליונה נסחפה ובפני הסלע נוצרו חללים, בורות וסדקים שנוצלו בתקופה הביזנטית לשימושים אחדים.

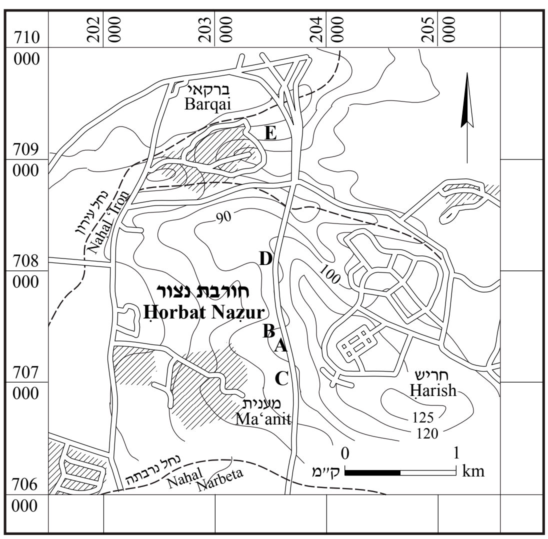

איור 1. מפת איתור, ובה שטחי החפירה (E–A).

בשטחים B ו־A, האחרון נמצא כ־10 מ׳ מדרום לראשון, נתגלה מבנה גדול מאוד מהתקופה ההלניסטית. במהלך החפירה בשטח B נמצאו כלי חרס מהתקופות הפרסית וההלניסטית ומעט מאוד קרמיקה מהתקופה הרומית הקדומה. במילויים ועל פני השטח נמצאו גם קערת חלב קפריסאית מתקופת הברונזה המאוחרת, כלי חרס וקערות בזלת מתקופת הברזל וכלי חרס אחדים מהתקופות הביזנטית והממלוכית. בשטח A נמצאו כלי חרס מהתקופה ההלניסטית. בשטח C, כ־100 מ׳ מדרום לשטח A, נחשפו מתקנים; לא נתגלה בהם ממצא מתארך, ולכן הם יכלו לשמש בכל אחת מהתקופות שבהן האתר היה מיושב: הברזל, הפרסית או ההלניסטית. בשטח D נמצאו מדרגה חקלאית וגלי אבנים, כנראה מהתקופה הרומית או הביזנטית, ובשטח E נחשפו שתי מערות קבורה, מחצבות וגתות מהתקופה הביזנטית.

שטח B

בשטח זה נתגלו מבנה ומערכת קירות תמך שנבנו משני צדי קיר ארוך (W61, W52, W51, W59, W65 ו־W72; להלן W52) שכיוונו צפון–דרום (תכנית 1). המשכו של המבנה נחשף בשטח A (W501, להלן). קיר 52 נמשך לאורך יותר מ־18 מ׳ בשטח זה וכ־24 מ׳ בשטח A; רוחבו 1.5–1.0 מ׳ והוא נשתמר לגובה 1.2 מ׳. הוא בנוי שתי שורות של אבנים גדולות וביניהן מילוי של אבנים קטנות ועפר.

החפירה נערכה בטרסה קטנה על המפנה המזרחי של המדרון ובמישור שלרגליה (תכנית 2; איור 2). בשוליים הצפוניים־המזרחיים נתגלה מבנה שרובו נמצא מחוץ לשטח החפירה ממערב. יסודות פינתו הצפונית־המזרחית (ריבועים D–E/52–53; W78, W52) הושתתו על הסלע ונבנו משלוש אבנים קשות, גדולות מאוד; לכן, הפינה מסיבית מאוד, ללא פרופורציה לשאר הקירות. קיר 78 תוחם את המבנה מצפון (0.85 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה השתמרות, שלושה נדבכים) וקיר 69/53 תוחם אותו מדרום.

מהמבנה נחשפו שני חדרים שרוחבם זהה ורצפתם עפר: חדר 2192 (3.0 × 4.2 מ׳) וחדר 2122/2135 (איורים 3, 4); ביניהם מפריד קיר 80. שני החדרים נמצאו מלאים באבני מפולת גדולות. בחדר 2192 נערמה המפולת עד לגובה השתמרות הקירות. בפינה הצפונית־המזרחית של חדר 2192 נחשף מתקן מלבני (W55; כ־0.9 × 1.5 מ׳, גובה 0.45 מ׳)

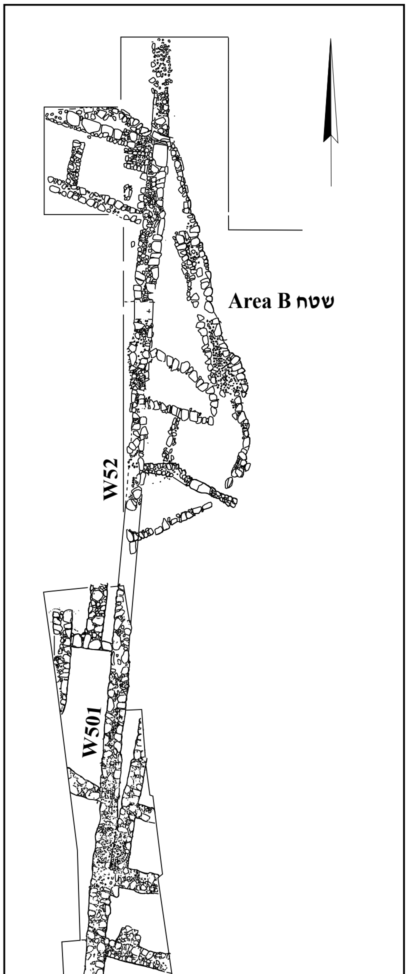

תכנית 1. שטחים B ו־A.

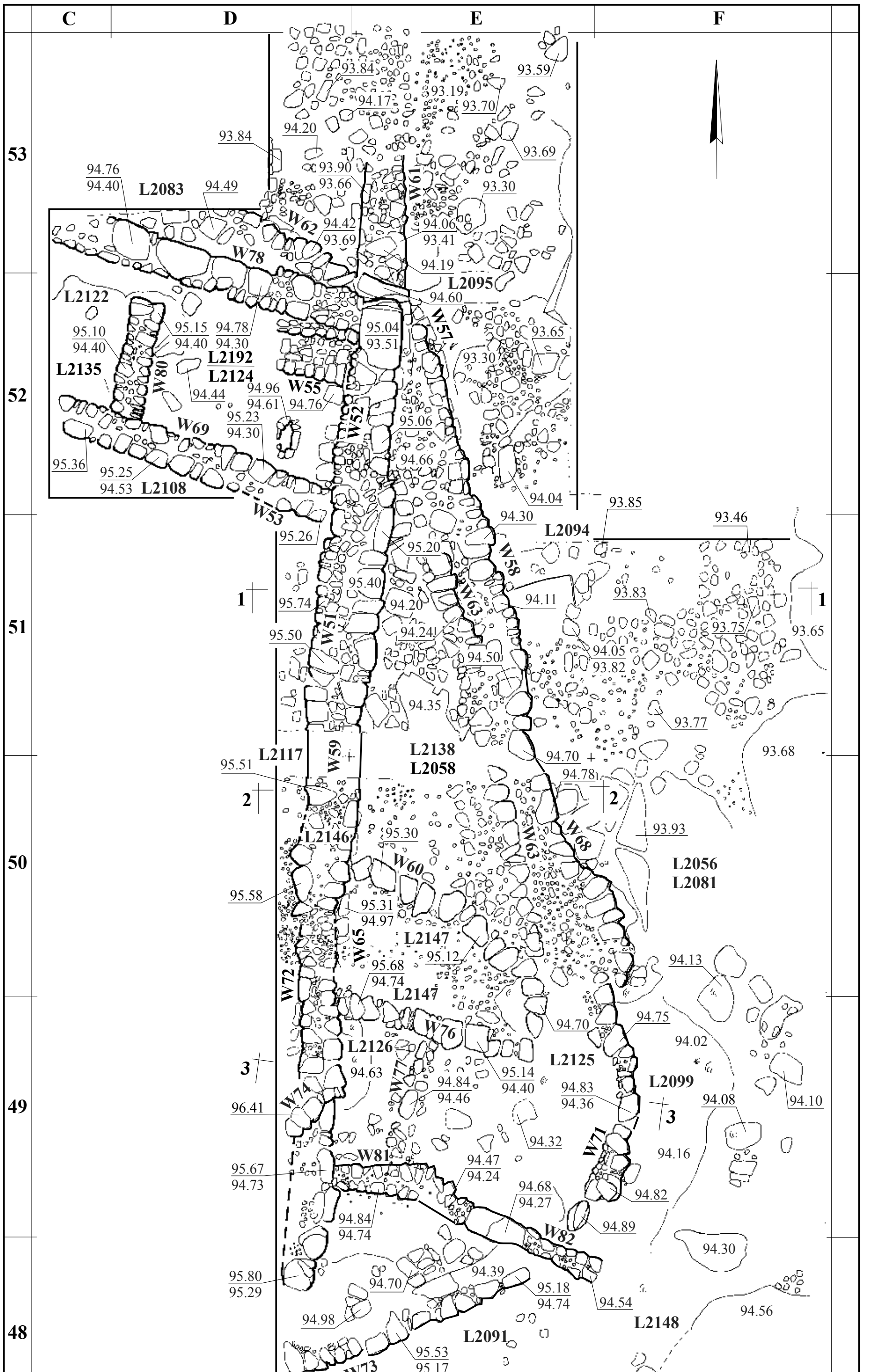

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתכים (בעמוד הבא).

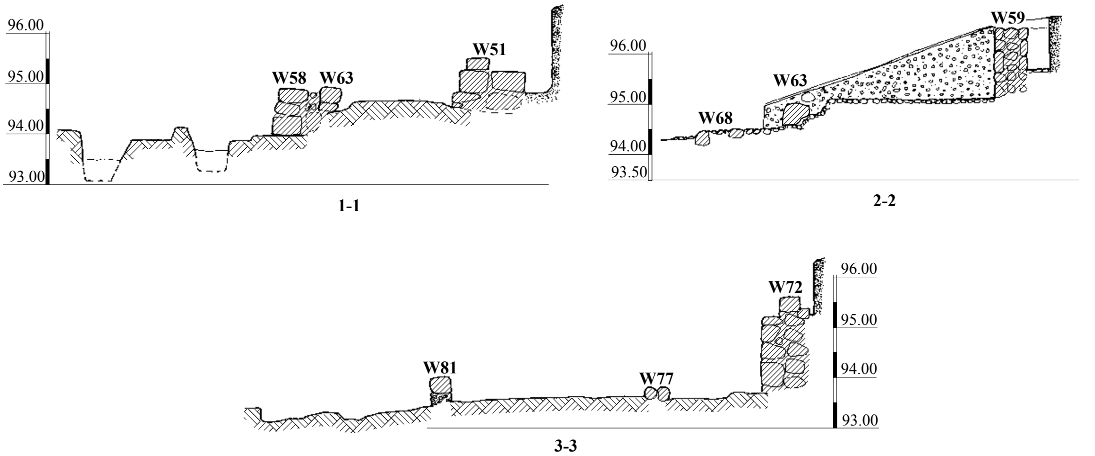

תכנית 2. המשך.

איור 2. שטח B בסיום החפירה, מבט למערב.

הבנוי מאבנים שהונחו על רצפת העפר של החדר (L2124); אפשר שהוא שימש בסיס למדרגות עץ שהובילו לקומה שנייה או לגג. מצדו החיצון של המבנה, מצפון, נתגלה קיר (W62) שראשיתו בפינת קירות 78/52 וצירו אלכסוני; תפקידו אינו ברור.

ממזרח לקיר 52 נבנתה מערכת קירות תמך. קיר 57 (מספרו השתנה עם התקדמות החפירה דרומה: W57, W58, W68, W71 ו־W73; להלן W57) מקיף את קיר 52, ונמשך דרומה לאורך 20 מ׳ מהפינה הצפונית־המזרחית של המבנה

איור 3. שטח B: חדר 2135, מבט למזרח.

איור 4. שטח B: חדר 2192 לאחר פינוי אבני המפולת, מבט לדרום.

איור 5. קטע מקיר תמך 57, מבט לדרום.

(W78/W52) עד למפגשו עם קצהו הדרומי של קיר 52 בשטח זה. שלושה נדבכים ממנו שרדו, ולהם פן אחד מעובד הפונה מזרחה אל המדרון, אישוש להיותו קיר תמך (איור 5). נראה שהמבנה קדום לקיר התמך. בריבוע E51 מתפצל קיר 57 לשני קירות שונים בגובהם: קיר עליון (W63; תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2) ותחתון (W58). בהמשך, בריבוע E49, הקיר מתעגל (W71), פונה לכיוון דרום־מערב (W73) וניגש אל קיר 52 (קטוע בחלק זה).

בין קיר המבנה (W52) לקיר התמך (W57) נבנו ארבעה קירות (ריבועים E49–50; W60, W76, W77 ו־W81). השטח משני צדיו של קיר 60 (L2058, L2147) מולא באבנים קטנות ועפר שיצרו מדרגה מפולסת. קירות 76, 81 ו־77 יצרו חדר צמוד לקיר 52 בתחומי המדרגה (L2126; תכנית 2: חתך 3–3). קיר 74 נבנה באלכסון לקיר 72, שהוא כאמור המשכו של קיר 52 בתחום חדר זה, ואפשר שנועד לחזקו. מקיר 74 שרדו נדבכי היסוד; אבניו, שאינן מסותתות, הונחו בנדבכים ישרים כדי לאפשר בניית־על בלבנים. קיר 81 נמשך מזרחה (W82) והוא חוצה את קיר התמך (W71).

מכלול קירות התמך נבנה בשני שלבים: בשלב הראשון הוצמד החדר הקטן (L2126) אל קיר המבנה (W52), ובשלב השני נבנה קיר התמך (W57). השטח שבין שני הקירות, כולל שטחו של החדר, מולא, כאמור, באבנים קטנות מאוד עד לגובה ראשי הקירות.

על סמך תכנית החדרים וצירם, יחסם לטופוגרפיה הטבעית של הגבעה ובנייתו של קיר ארוך מצפון לדרום (W52), נראה שהם היו חלק ממבנה חצר גדול, שנבנה על המדרון בשוליו הצפוניים־המזרחיים של האתר. בשטח A נתגלה, כאמור, המשכו של קיר 52 (W501, להלן) ומשני צדיו בנויים חדרים.

ממצא כלי החרס

כלי החרס נתגלו בכמה ריכוזים: על הרצפות ובתוך המפולות שבשני החדרים (L2192, L2122/L2135), במילוי האבנים שבין קירות התמך לקיר המבנה (L2138, L2058, L2147, L2125, L2126) ובטרסות ובקירות שהקיפו את האתר בטווח 100–150 מ׳. ממצא זה תוארך לתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה (ר׳ איורים 8–12). רוב המקבילות הן מתל דור (Stern 1995; Guz-Zilberstein 1995) ומרמת הנדיב (Silberstein 2000).

במילויי האבנים מחוץ למבנה ובשטחים הפתוחים סביבו[3] נמצאו כלי חרס ושתי קערות בזלת מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל (ר׳ איורים 6, 7) ומהתקופות הביזנטית והממלוכית (ר׳ איור 13). הממצא יתואר להלן לפי סדר כרונולוגי, מהקדום למאוחר.

תקופת הברונזה המאוחרת ותקופת הברזל

כלי החרס (איור 6).— קערה מס׳ 1 היא קערת חלב קפריסאית ממשפחת המחופה לבן 2 מתקופת הברונזה המאוחרת. קערה זו היא הממצא היחיד

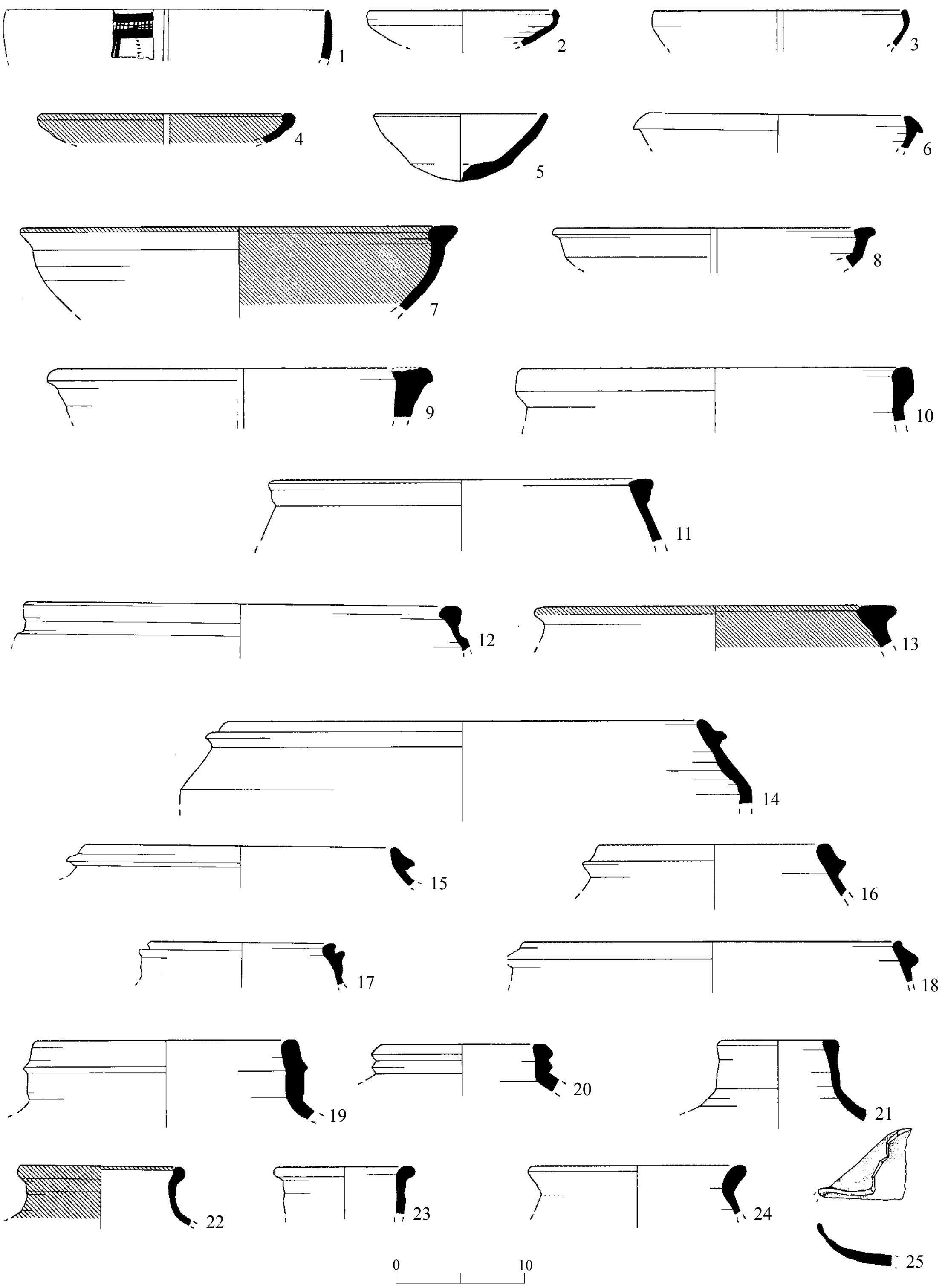

איור 6. שטח B: כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת (1) ומתקופת הברזל (2–25).

◀ איור 6

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קערת חלב	1000	10000/10
2	קערה	1000	10008/5
3	קערה	1000	10000/6
4	קערה	2104	20357/2
5	קערה	1000	10000/8
6	קערה	2085	20281/8
7	קערה	1000	10000/1
8	קערה	2058	20273/12
9	קדרה	1000	10000/11
10	קדרה	1000	10000/9
11	קדרה	2070	20275/1
12	קדרה	1000	10000/9
13	קדרה	1000	10000/2
14	סיר בישול	2143	20440/2
15	סיר בישול	2108	20272/5
16	סיר בישול	2016	20058/3
17	סיר בישול	2010	20044/5
18	סיר בישול	1000	10000/7
19	פיטס	2103	20371/1
20	קנקן	2058	20272/2
21	קנקן	2086	20324/1
22	קנקן	1000	10012/1
23	קנקן	1000	10006/2
24	קנקן	1000	10000/12
25	נר	1000	10000/7

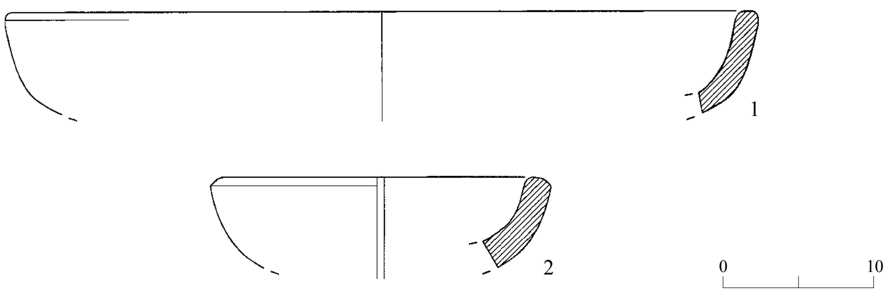

איור 7. קערות בזלת מתקופת הברזל.

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום
1	2070	20251/5
2	2056	20215/1

מתקופה זו בחורבה, והיא מעידה על ראשית הפעילות ביישוב. קערות מסוגה נמצאו בעיקר בקברים ונראה שמקורה בקבר שהיה בחורבה או בקרבתו.

כלים מס׳ 2–25 הם מתקופת הברזל 2 (המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ). מקבילות להם נמצאו בדן, חצור, קדש, מגידו, תל קירי, דור וג׳ת. כלים אלה, אף שלא נמצאו, כאמור, בהקשר סטרטיגרפי ברור, מעידים שראשית היישוב בתל נצור הייתה בתקופת הברזל; הכלים אופייניים לשכבות יישוב, אך שרידי יישוב זה לא נמצאו בחפירה.

קערות בזלת (איור 7).— נמצאו שני שברי קערות מבזלת נקייה שמִרקמה דק, ללא גידים וחללי אוויר. לקערות דופן מעוגלת שעובייה אחיד ושפה עגולה. מקבילות מתקופת הברזל הקדומה נמצאו בשכבה VI במגידו (Loud 1948: Pl. 263:20, 22, 24). נראה שאף קערות אלו הן מתקופת הברזל, ככלי החרס שהוצגו לעיל.

התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית

קערות (איור 8: 1–11).— הקערות עשויות מטין כתום–ורוד מנופה היטב. הדופן מתעגלת או ישרה.

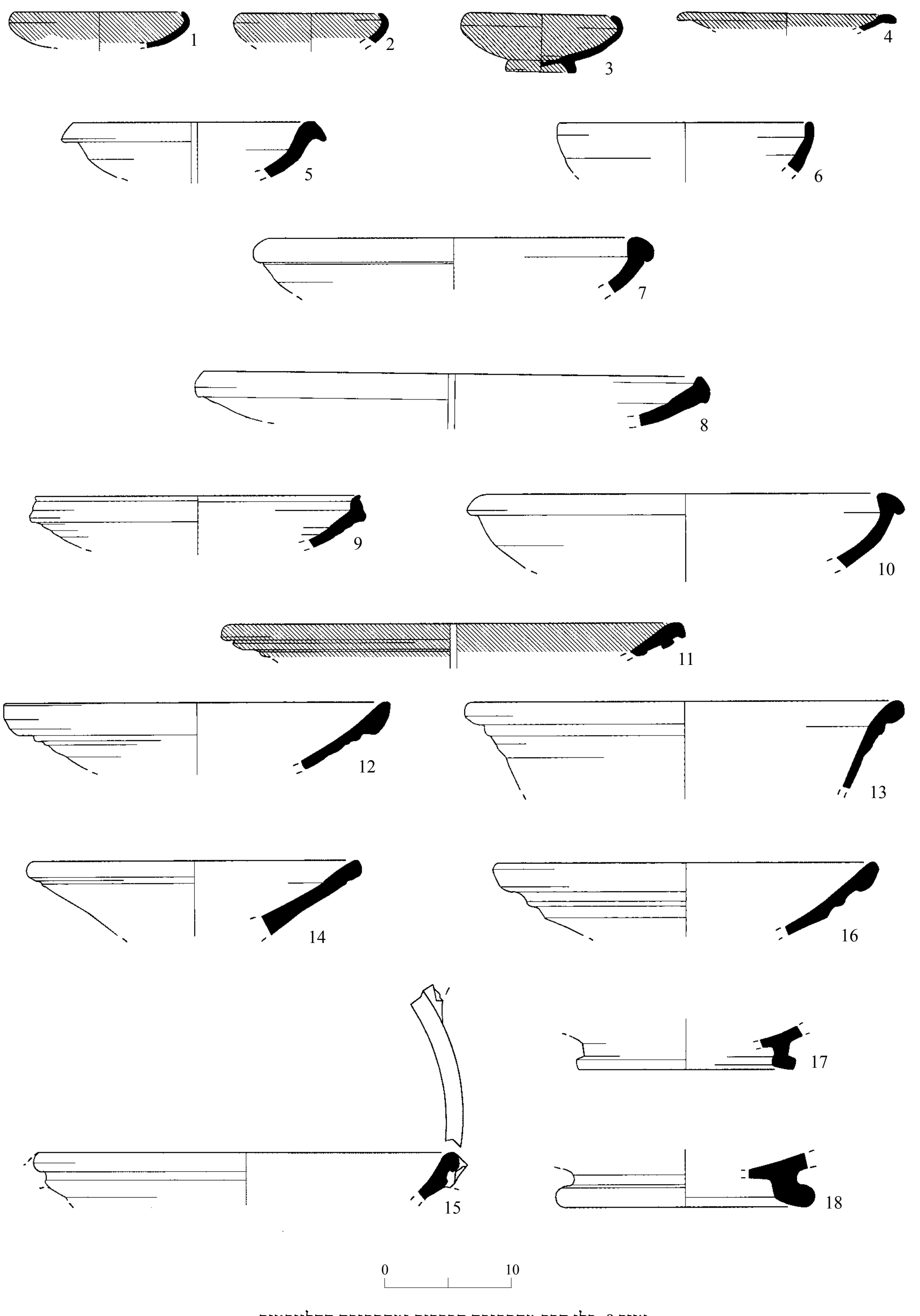

איור 8. כלי חרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית.

איור 8

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קערה	2025	20139/8
2	קערה	2117	20391/9
3	קערה	2070	20270
4	קערה	1004	10027/4
5	קערה	2053	20195/1
6	קערה	2076	202777/6
7	קערה	2066	20225/1
8	קערה	1004	10015/3
9	קערה	2030	20173/1
10	קערה	2063	20236/2
11	קערה	2056	20215/2
12	מורטריום	2024	20142/4
13	מורטריום	2143	20443/1
14	מורטריום	2015	20073/3
15	מורטריום	2075	20248/2
16	מורטריום	2080	20287/1
17	מורטריום	2070	20232/1
18	מורטריום	2034	20160/1

מקבילות נמצאו במכלולים מהתקופות הפרסית וההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.1:1–3, 17, 21, 39; 6.4:17; Stern 1995: Fig. 2.3:7).

מורטריה (איור 8: 12–18).— המורטריה עשויות מטין צהוב בהיר מעורב בחסמים חומים ושחורים רבים. נמצאו להן מקבילות בשכבות מהתקופות הפרסית וההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.9:1, 2, 12, 14; 6.10:12; Stern 1995: Fig. 2.2:12, 14, 18). למס׳ 13 ו־15 מקבילות מהתקופה ההלניסטית ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Fig. IX:13–15).

כלי בישול (איור 9: 1–6).— המחבת (מס׳ 1) וסירי הבישול (מס׳ 2–5) עשויים מטין מפולם, ללא חצצים, וצרופים לחרס שגונו חום כהה ואדמדם, ללא ליבה. מקבילות מהתקופה ההלניסטית בתל דור נמצאו למחבת (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.21:10, 11) ולסירי הבישול (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.17:2, 3; 6.19:5).

סיר בישול מס׳ 6 עשוי מטין גס מעורב בכמות רבה של חצצים לבנים, גדולים, שנצרף לחרס שחור. סירים מטיפוס זה נמצאו באתרים ההלניסטיים באור עקיבא (Yannai 2009:60, Fig. 6:13, 14) ובחורבת רוצץ (Yannai 2010: Fig. 15:14).

קדרות (איור 9: 7–12).— נתגלו שברים מעטים של קדרות גדולות, חלקן מחופות אדום. לכלים אלו מעט מקבילות מהתקופה הפרסית (Stern 1995: Fig. 2.3:1) והרבה מקבילות מהתקופה ההלניסטית (Levine 2003: Fig. 6.4:63).

קנקנים (איור 10: 1–17).— קנקנים מס׳ 1–10 הם קבוצה אחידה, רובם כנראה מטיפוס קנקן שק. הם עשויים מטין מנופה היטב ובו חסמים מעטים, שנצרף לחרס צהוב או כתום. מקבילות נמצאו במכלולים מהתקופה ההלניסטית ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Fig. I:1–11) ובתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.35:8; 6.37:1, 5; 6.38:1), וכן במכלולים מהתקופה הפרסית (Stern 1995: Figs. 2.5:2, 3; 2.10:10).

קנקנים מס׳ 11–17 נבדלים זה מזה בצורתם ובגודלם ולא נמצאו להם מקבילות, למעט למס׳ 14 שנמצאו לו מקבילות מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.38:1.4), ומהתקופה הפרסית בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Figs. 9; 11:2).

אמפורה (איור 10: 18).— האמפורה נמנית כנראה עם האמפורות הרודיות, דוגמת אלו שנתגלו במפולות שעל רצפת חדר 2192 (ר׳ Ariel, this volume: No. 1).

פכים (איור 11: 1, 2).— שני הפכים עשויים מטין צהוב כהה, ללא חומרים מלכדים. נמצאו להם מקבילות במכלולים מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Figs. 6.29:14; 6.31:1, 6) וברמת הנדיב (Silberstein 2000: Fig. III:13, 14).

פכית (איור 11: 3).— הפכית עשויה מטין מפולם היטב, ללא חצצים, שנצרף לחרס בגוון ורוד כהה. היא יוצרה משני חלקים; טכניקת ייצור זו נפוצה למדי בכלים סגורים, כמו פכיות הכישור, שאין אפשרות לעבד את חלקם הפנימי. מקבילות נמצאו במכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.26:2), בתל מיכל

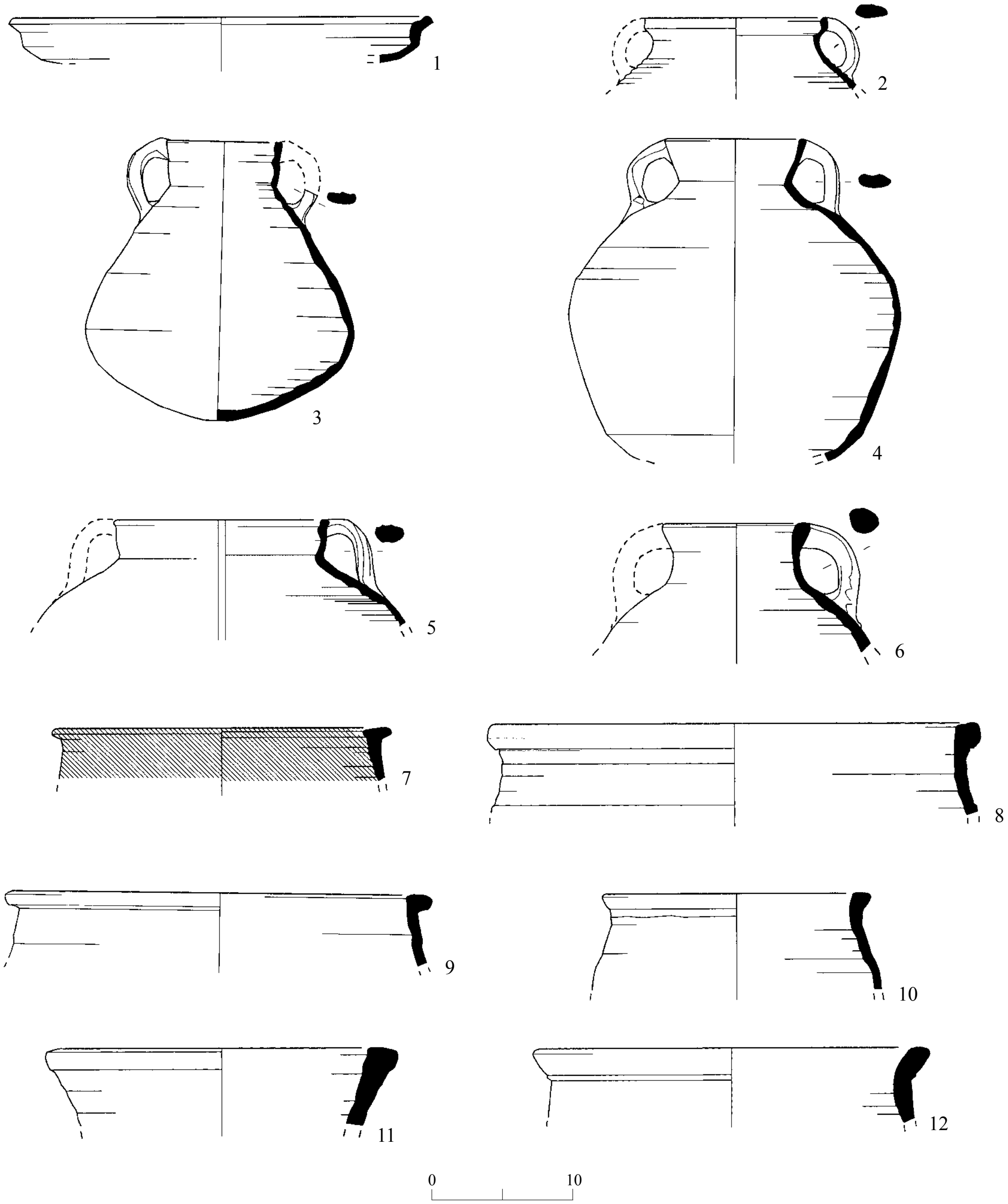

איור 9. כלי חרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	מחבת	2085	20273/2
2	סיר בישול	2070	20232/2
3	סיר בישול	2076	20277
4	סיר בישול	2105	20381
5	סיר בישול	2076	20249/3
6	סיר בישול	2085	20273/10
7	קדרה	2143	20440/6
8	קדרה	2124	20407
9	קדרה	2119	20406/2
10	קדרה	2025	20238/1
11	קדרה	2010	20040/5
12	קדרה	2070	20313/1

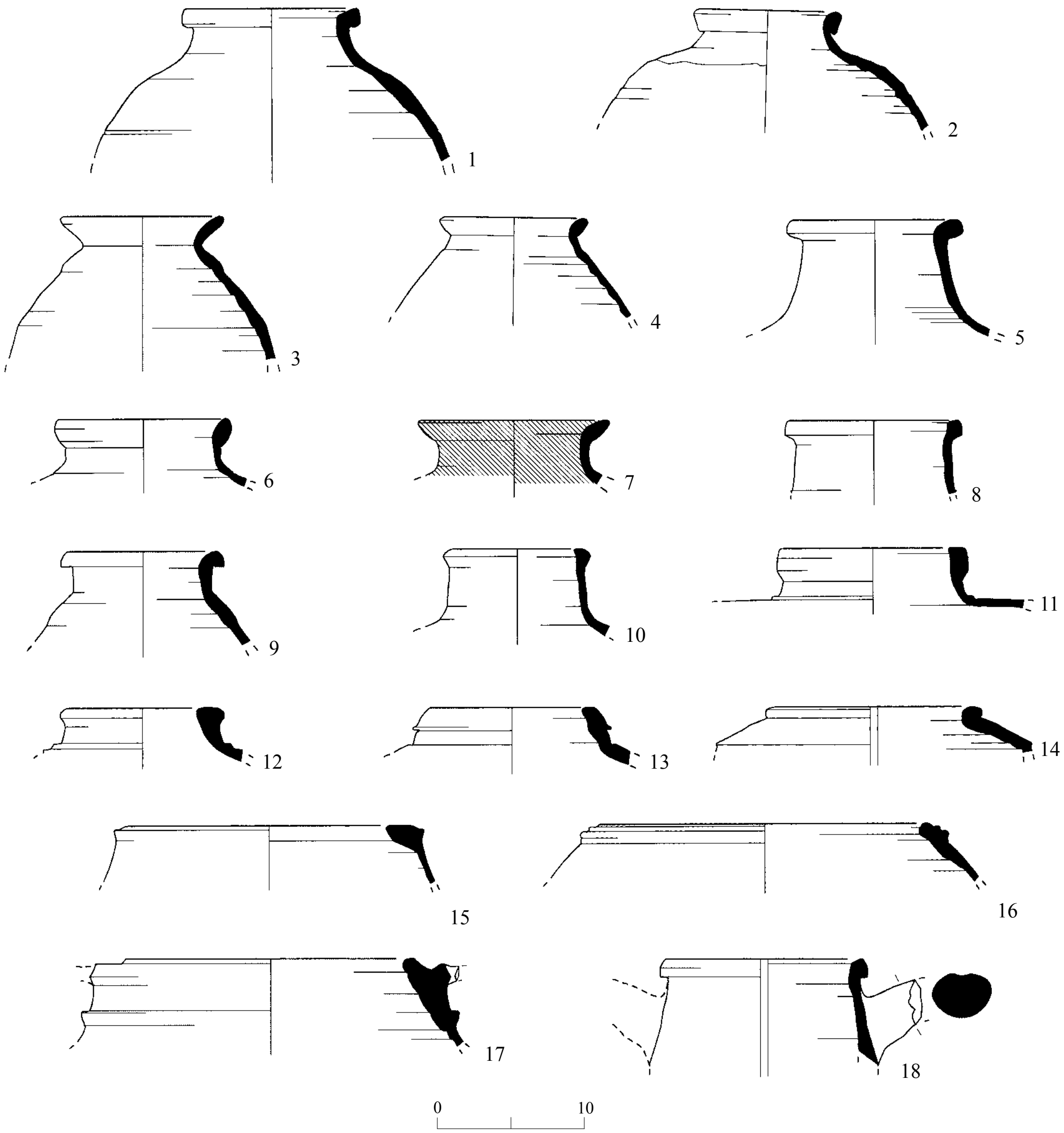

איור 10. כלי חרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קנקן	1001	10008/1
2	קנקן	2109	20387
3	קנקן	2089	20312/5
4	קנקן	2152	20450/1
5	קנקן	2023	20077
6	קנקן	2141	20437/1
7	קנקן	2085	20272/10
8	קנקן	2085	20240/2
9	קנקן	2122	20399
10	קנקן	2085	20273/3
11	קנקן	2073	20246/1
12	קנקן	2085	20273/7
13	קנקן	2057	20206/8
14	קנקן	2136	20437/4
15	קנקן	2085	20281/7
16	קנקן	2023	20277/5
17	קנקן	2040	20157/4
18	אמפורה	2063	20234

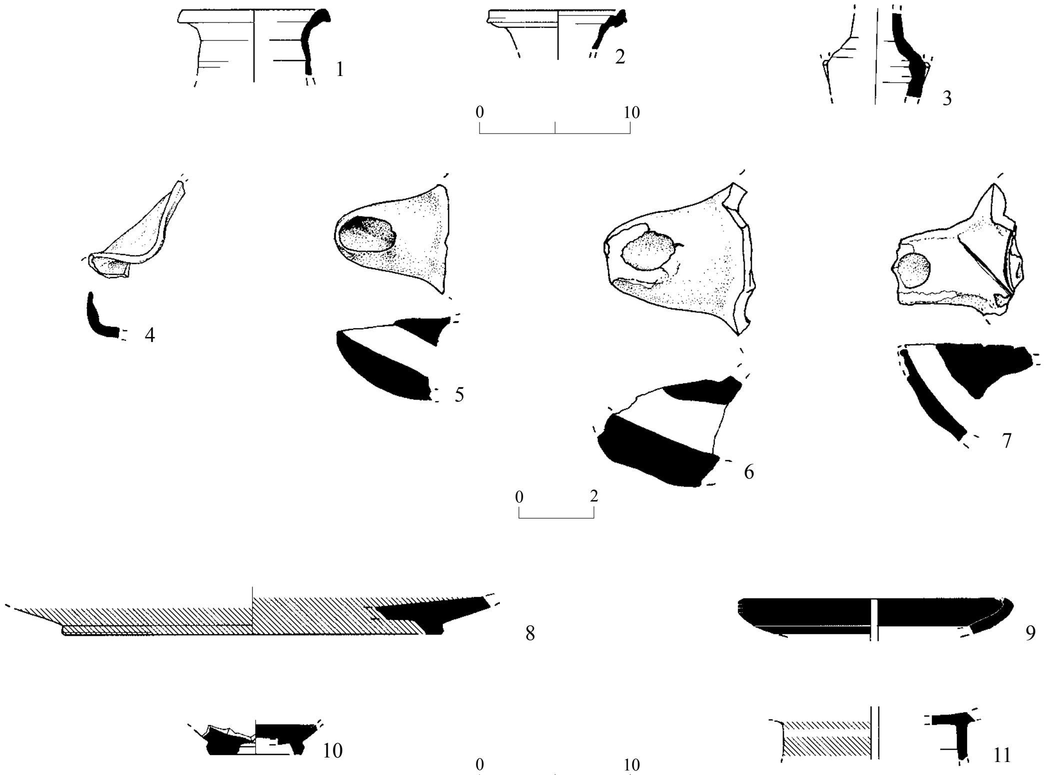

איור 11. כלי חרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	פך	2085	20267/5
2	פך	2085	20327/9
3	פכית	2075	20249/1
4	נר	2085	20366
5	נר	2023	20277/11
6	נר	1000	10012

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
7	נר	2024	20142/2
8	קערה	2027	20323/3
9	קערה	2025	20139/6
10	קערה	2012	20055/8
11	קובעת?	2025	20139/5

(Singer-Avitz 1989: Fig. 9:2, 11, 12), בתל קירי (Ben-Tor and Portugali 1987: Fig. 5:11) ובתל מבורך (Stern 1978:39, Fig. 9:22) — חלקם יובא מקפריסין וממערב הים התיכון (Stern 1982:125). כל המקבילות תוארכו למאות הה׳–הד׳ לפסה״נ (ר׳ גם Anderson-Stojanovic 1987:108, n. 11, 12). בדיקות פטרוגרפיות שנעשו לכלים מתל מיכל מלמדות שכלים דומים יוצרו גם במישור החוף (Singer-Avitz 1989:122).

נרות (איור 11: 4–7).— הנרות נמנים עם שני טיפוסים, פתוחים (מס׳ 4) וסגורים (מס׳ 5–7), והם עשויים מטין כתום בהיר. מקבילות לנרות הסגורים נמצאו במכלולים מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.2:5).

קערות מיובאות (איור 11: 8–10).— לקערה מס׳ 8 בסיס טבעת נמוך והיא עשויה מטין מפולם היטב, ללא חצצים, שנצרף לחרס ורוד בהיר מחופה בגוון כתום עז וממורק. על סמך החיפוי יש לשייכה למשפחת הטרה סיגילטה המזרחית (ETS), כמו מקבילותיה מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Rosenthal-Heginbottom 1995: Fig. 5.7:5) וברמת הנדיב (Silberstein 2000: Fig. XVII:2).

קערות מס׳ 9, 10 עשויות מטין מפולם היטב, ללא חסמים, שנצרף לחרס כתום בהיר וחופה בשחור

מבריק. מקבילות נמצאו במכלול כלי יבוא מאתונה שנתגלה בתל דור (Rosenthal-Heginbottom 1995: Fig. 4.1:a–c). קערות בעלות שפה מתעגלת, כמו מס׳ 9, תוארכו למאה הד׳ לפסה״נ בתל דור (Rosenthal-Heginbottom 1995:127) ולראשית המאה הג׳ לפסה״נ ברמת הנדיב (Silberstein 2000:454, Fig. XVI:2). נראה שאף שתי קערות אלו יובאו מאתונה.

קובעת(?) מיובאת (איור 11:11).— לכלי, כנראה קובעת, לא נמצאה מקבילה. צבע הטין, החסמים והחיפוי האדום מצביעים על שיוכו של הכלי לכלים מקפריסין שנמצאו בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.33:6, 10, 15).

התקופה הרומית הקדומה

קנקנים (איור 1:12, 2).— לקנקנים שפה נוטה חוצה, והם נפוצים ברחבי הארץ. מקבילות לקנקן מס׳ 1 נמצאו ברומנה (סטפנסקי 2002: איור 12:7), בירושלים (הרשקוביץ 1987: איור 3:1) ובחורבת אבריכטאס (Kletter 1998: Fig. 4:1). מקבילות לקנקן מס׳ 2 נמצאו ברומנה (סטפנסקי 2002: איור 18:7) ובירושלים (Rosenthal-Heginbottom 2005:263).

נרות (איור 3:12, 4).— הנרות, מטיפוס הנר המקורצף, עשויים מטין כתום כהה. הם מקבילים לטיפוס 22 בתל דור שתאריכו 25 לפסה״נ–150 לסה״נ (Rosenthal-Heginbottom 1995:243–244).

התקופה הביזנטית

קערה (איור 1:13).— הקערה מטיפוס African Red Slip.

התקופה הממלוכית

קערה (איור 2:13).— הקערה מזוגגת בזיגוג ירוק כהה, מהטיפוס בעל הזיגוג החד־גוני I (Avissar and Stern 2005: Pl. III:1, 6).

מקטרת (איור 3:13).— המקטרת עשויה מטין צהוב בהיר ולו ליבה אפורה, ללא חיפוי או מירוק, והיא מעוטרת בטביעה. פיות דומות אופייניות לכמה טיפוסי מקטרות (Robinson 1985: Fig. 1). המקטרת מחורבת נצור אינה נמנית עם המקטרות המפוארות מאתונה ומקורינתוס (שנכללו בקטלוג של רובינסון). היא עשויה מטין שאינו מנופה, הטבעת סביב הפיה אינה מיושרת ואינה מעובדת, ואף טביעת הפרח מרושלת. טביעות דומות נמצאו

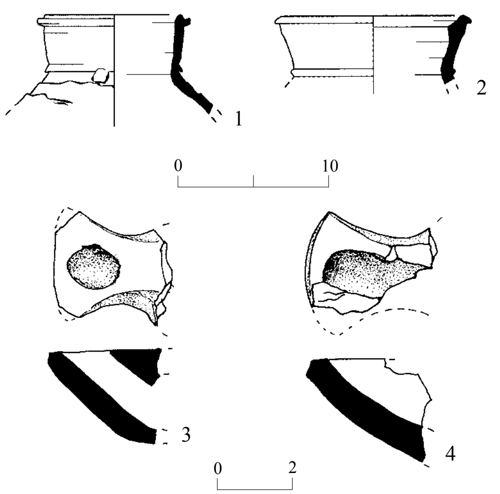

איור 12. כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קנקן	2070	20266/1
2	קנקן	2034	20166/2
3	נר	2057	20206/2
4	נר	2058	20361/2

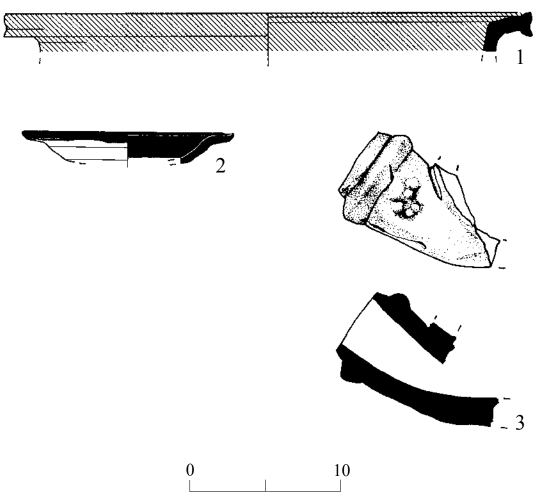

איור 13. כלי החרס מהתקופות הביזנטית (1) והממלוכית (2, 3).

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קערה	1000	10006/1
2	קערה	2133	20420
3	מקטרת	1001	10005/4

במקטרות רבות והן חסרות משמעות (Robinson 1985: Pl. 49, Types C21, C25, C27). נראה שמקטרת זו נמנית עם הטיפוס הזול שהיה נפוץ בתקופה זו.

ממצא המטבעות

בשטח זה נמצאו 21 מטבעות, 16 מהם זוהו: שלושה מהתקופה הפרסית, 12 מהתקופה ההלניסטית, אחד מימי בית הורדוס ואחד מהתקופה הביזנטית (ר׳ Bijovsky, this volume).

שטח A

שטח A מצוי במדרון המזרחי בשולי האתר, ונחשף בו המשכו של המבנה משטח B (תכניות 1, 3). בשטח זה נחשפו בחלקן ארבע יחידות שנבנו משני צדי קירות ארוכים שצירם צפון–דרום: קיר 501, שהוא המשכו של קיר 52 משטח B, וקיר 505; קיר 504 מחבר ביניהם ועמו הם יוצרים פינות. שתי יחידות, צפונית־מערבית וצפונית־מזרחית, נבנו משני צדי קיר 501 (24.5 מ׳ אורך, 1 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה), ושתי יחידות, דרומית־מערבית ודרומית־מזרחית, נבנו משני צדי קיר 505 (15 מ׳ אורך החשיפה — קצהו הדרומי נמצא מחוץ לתחומי החפירה, 1 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה).

פני הסלע לא פולסו לפני הבנייה; במקומות שבהם היה הסלע גבוה הונח הנדבך הראשון ישירות עליו, ובמקומות שבהם הוא היה נמוך, הושתת הנדבך הראשון על תשתית של אדמה ואבנים קטנות, ללא תעלת יסוד. יסודות האבן של כל הקירות (0.8–1.0 מ׳ רוחב) השתמרו רק לגובה 2–3 נדבכים, גובה הרצפות, ובשל כך לא היה אפשר לשחזר את מיקום הפתחים. פילוסם של היסודות מעיד, אולי, על הכנה לבניית לבנים. קירות המבנים, למעט קיר 509 ביחידה הצפונית־המערבית (ריבוע D/1), נבנו שתי שורות של אבני גוויל בינוניות, מסותתות בפן החיצון שלהן; המרווחים ביניהן מולאו באבנים קטנות ובעפר. קיר 509 נחשף במלואו, והוא בנוי שורה אחת של אבנים גדולות.

היחידה הצפונית־המערבית (ריבועים D/1–3; תכנית 3; איור 14). מיחידה זו נחשפו בחלקם שני חדרים: L1018 ו־L1019 שלהם שלושה קירות משותפים. החלק שנחפר בחדר 1018 (W501, W503, W509; 2.5 × 3.5 מ׳) היה מלא באדמה מעורבת באבנים קטנות; הקיר הצפוני נמצא מחוץ

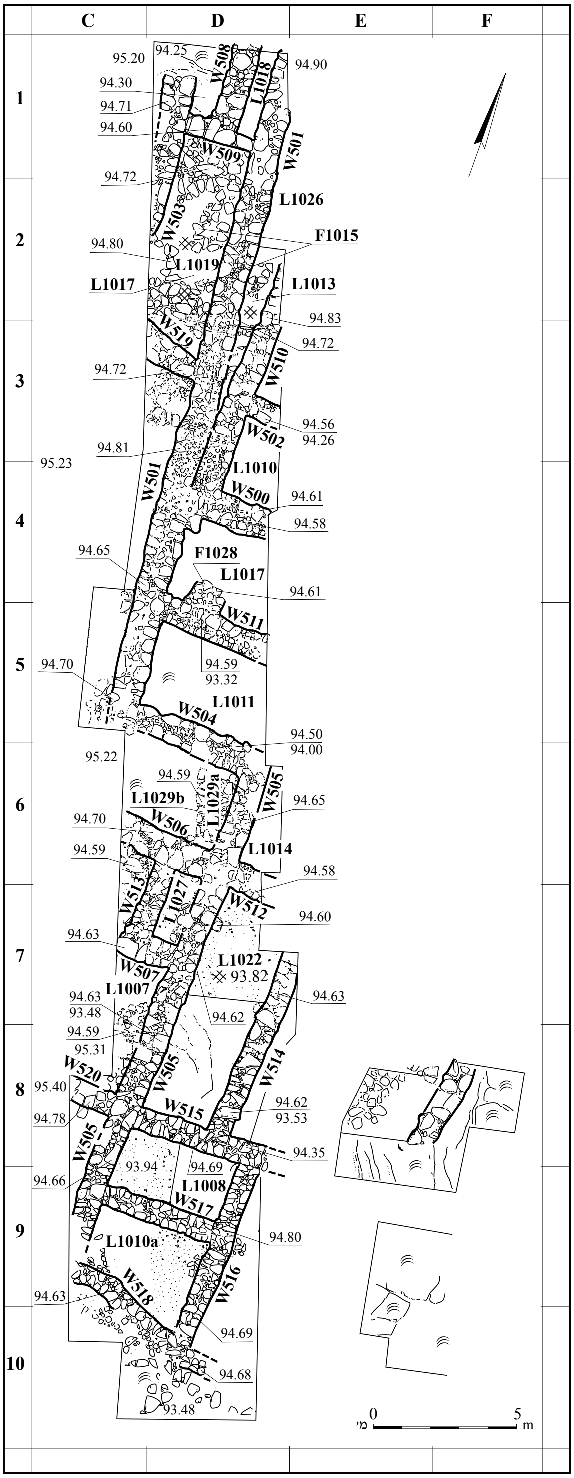

תכנית 3. שטח A.

לתחום החפירה. את החדר חוצה מצפון לדרום קיר 508 (1 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה השתמרות; חלקו

איור 14. שטח A: היחידה הצפונית־המערבית, מבט לדרום.

איור 15. שטח A: היחידה הדרומית־המערבית, מבט לדרום.

הצפוני נמצא מחוץ לתחום החפירה); בנייתו יצרה שני חדרים צרים (0.6 × 0.9 מ׳), שאפשר ששימשו מסד לגרם מדרגות שהוליך לגג או לקומה שנייה.

בחדר 1019 (W501, W503, W519 ו־W509) נחשפו מתחת למפלס הרצפה, בצדו הצפוני, ארבע אבנים על מילוי מפולס של חרסית (נקי מחרסים). הובחנו שתי רצפות. הרצפה העליונה עשויה עפר כבוש והונחה על מילוי חרסית מפולס היטב. היא השתמרה בשלמותה, למעט קטע קטן בפינה הצפונית־המערבית, וניגשת אל ארבעת קירות החדר. הרצפה התחתונה היא סלע מפולס, ומעליה נמצאו שברי כלי חרס לא־אינדיקטיביים (לא אוירו).

היחידה הצפונית־המזרחית (ריבועים D/3–5; תכנית 3). נחפרו שלושה חדרים. החדר הצפוני (L1010; 2.0 × 2.8 מ׳; W502, W500, W510) נתחם במערב בקיר 510 (1 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה). קיר 510 נחשף מנקודת המפגש שלו עם קיר 501 צפונה לאורך 9.9 מ׳; החלל שנוצר ביניהם מולא באבנים קטנות (L1013). מנקודת המפגש של הקירות ודרומה, קיר 501 הוא הקיר המערבי של חדרים L1017 (3.0 × 3.9 מ׳; W500, W511, W501) ו־L1011 (3.0 × 4.2 מ׳; W511, W504, W501). החדרים שונים בגודלם ורוב שטחם נמצא מחוץ לתחום החפירה. בחלקו הדרומי של חדר L1017 נשתמר קטע מרצפת אבן (F1028; 1.0 × 1.2 מ׳) שהונחה על מילוי עפר. הרצפה ניגשת אל קיר 511. מפלס הסלע בחדר L1011 לא יושר.

היחידה הדרומית־המערבית (ריבועים C–E/6–8; תכנית 3; איור 15). חדר 1029b הוא הצפוני מבין חדרי היחידה (W504, W506, W505; 3.9–2.1 × 2.9 מ׳). הקיר המערבי נמצא מחוץ לתחומי החפירה, אך נראה שהיה זה המשכו של קיר 501. אל קיר 505 ניגשת רצפת אבן שהושתתה על מילוי עפר; היא השתמרה לכל אורכו (L1029a; 0.5 × 1.5 מ׳) וכנראה ריצפה את כל שטח החדר.

חדר 1027 (W506, W507 ו־W505) צמוד מדרום לחדר 1029b. בתוך החדר נבנה קיר 513 (2.4 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ רוחב, 0.4 מ׳ גובה), כמטר אחד ממערב לקיר 505 ובמקביל לו, החוצה אותו מצפון לדרום. נראה שגם קיר זה שימש חלק ממסד שנשא גרם מדרגות בדומה לקיר 508 שביחידה הצפונית־המערבית (לעיל).

מדרום לחדר זה נחפר חלק מחדר (L1007; W507, W520 ו־W505). מדרום לו נחפרה פינתו הצפונית־המזרחית של חדר נוסף (ללא מספר לוקוס).

היחידה הדרומית־המזרחית (ריבועים C–E/7–9; תכנית 3). מחדר 1014 נחפרה רק הפינה הדרומית־המערבית (W505, W512). מדרום לחדר זה נחפר חדר 1022 כמעט בשלמותו (W505, W514, W515 ו־W512; 2.5 × 6.2 מ׳), למעט הפינה הצפונית־המזרחית. בחציו הצפוני נמצאה שכבת עפר מעורבת בפסולת טיח ושבבי אבן גיר, כנראה תשתית לרצפה.

חדר 1008, מדרום לחדר 1022, נחפר במלואו (W515, W517, W505 ו־W516; 2.1 × 4.1 מ׳). חדר 1010a טרפזי (W517, W518, W505 ו־W516; 4 מ׳ אורך, 4 מ׳ רוחב במזרח ו־3.2 מ׳ במערב); פינתו הדרומית־המערבית חסרה. רצפת החדר הייתה סלע שפולס. בחפירה מדרום לקיר 518 לא נמצאו שרידים נוספים, ונראה שזהו הקצה הדרומי של מערך חדרים זה.

ממצא כלי החרס

רוני טואג ואלי ינאי

התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית

קערות (איור 16: 1–3).— קערה מס׳ 1 גדולה. יש לה דופן מעוגלת, מחורצת ומדורגת מבחוץ, והיא עשויה מטין כתום ללא חסמים. קערה דומה מהתקופה הפרסית נמצאה בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.1:4). וריאנט עדין יותר וחלק נמצא בשכבה מהתקופה ההלניסטית בתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.1:12). לקערה מס׳ 2 דופן מעוגלת ושפה מקופלת חוצה שלה חתך משולש. היא עשויה מטין חום בהיר ובו חסמים לבנים וליבה אפורה. מקבילה לקערה זו, מעוטרת בטביעות יתד, נמצאה במכלול מהרי שומרון שתוארך לשלהי תקופת הברזל, זמן ייסודה של פחוות שומרון (זרטל תשמ״ט: 183, איור 1); חורבת נצור ממוקמת בשוליה המערביים של הפחווה.

קערה מס׳ 3 היא ׳קערת דגים׳, עשויה מטין מנופה ונקי מחסמים שנצרף לחרס כתום שלו ליבה אפורה. מקבילות מהתקופה ההלניסטית נמצאו בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.3:16) ובתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.1:15), ומהתקופה הפרסית בתל מיכל, שכבה VI (Singer-Avitz 1989: Fig. 9.10:7).

מורטריה (איור 16: 4–11).— שני טיפוסים נמצאו: עם שפה מעוגלת נוטה חוצה (מס׳ 4–7) ועם שפה מעובה (מס׳ 8–11). הן עשויות טין צהוב בהיר ובו חסמים אדומים ושחורים. מקבילות למורטריה שבהן השפה מעוגלת נמצאו בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Fig. 9.11:1) ובמכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.2:11–12). מקבילות למורטריה עם השפה המעובה נמצאו בשכבות XI–VII בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Figs. 9.1:16–18; 9.8:2) ובמכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.2:1–3).

קערות עמוקות גדולות (איור 16: 12, 13).— הקערות עשויות מטין מעורב בגריסים לבנים, שנצרף לחרס ורוד או כתום ולו ליבה אפורה בהירה. גימורן גס ומרושל. לקערות מטיפוסים אלה מגוון שפיות. מקבילה דומה נמצאה במכלול מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.9:8).

סירי בישול (איור 16: 14–16).— לסירים צוואר ארוך ושפה מעובה. הם עשויים מטין חום־אדמדם מחוספס. מקבילה לסיר מס׳ 14 מהתקופה

איור 16 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קערה	1010	10025
2	קערה	1014	10052
3	קערה	1001	10003
4	מורטריום	1001	10034
5	מורטריום	1002	10059
6	מורטריום	1017	10036
7	מורטריום	1013	10044
8	מורטריום	1014	10052
9	מורטריום	1026	10059
10	מורטריום	1010	10035
11	מורטריום	1006	10049
12	קערה עמוקה	1001	10014
13	קערה עמוקה	1003	10002
14	סיר בישול	1002	10001
15	סיר בישול	1001	10069
16	סיר בישול	1010	10045
17	קדרה	1000	10058
18	קדרה	1006	10038
19	קדרה	1010	10025
20	קדרה	1005	10037

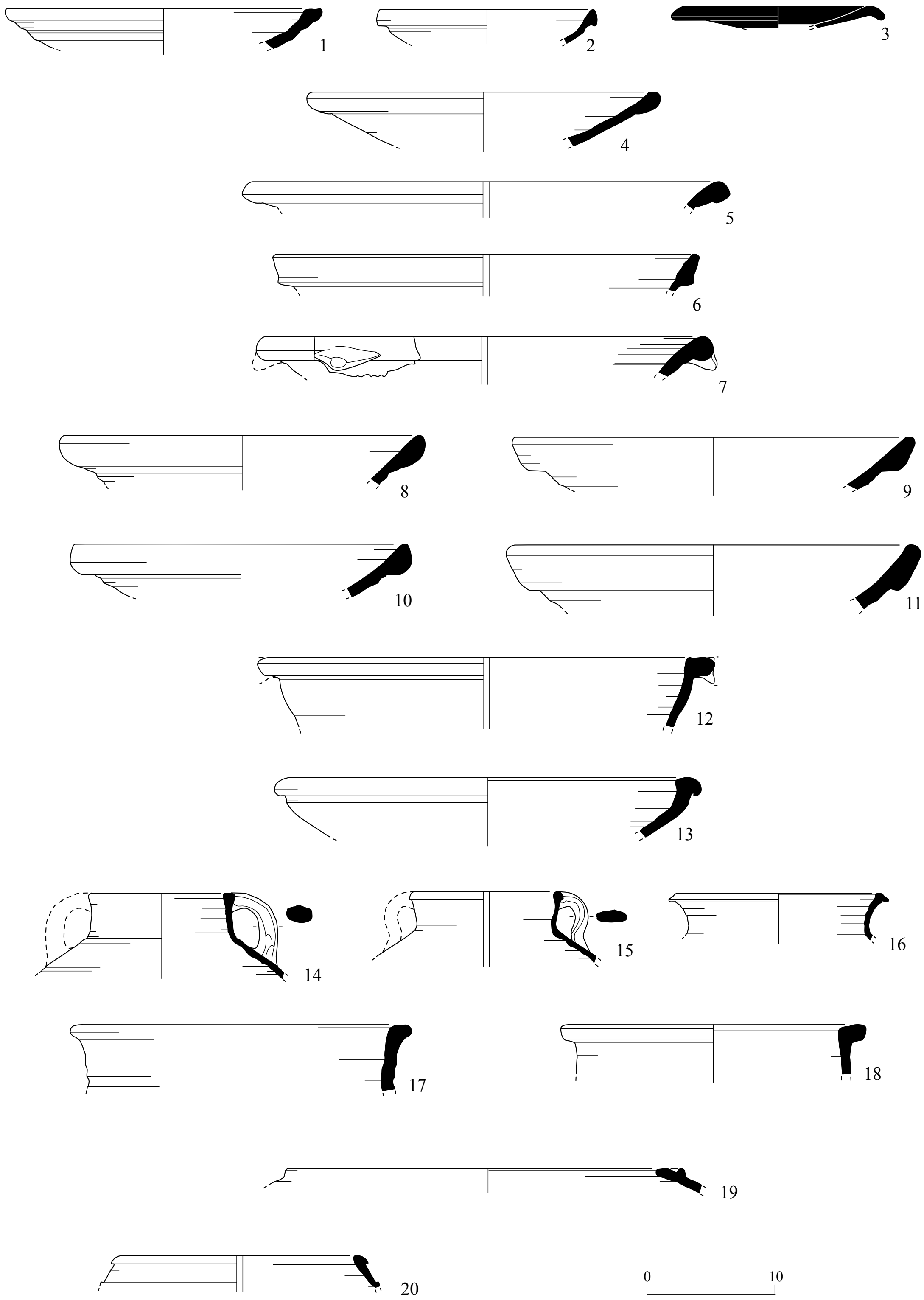

איור 16. שטח A: כלי החרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלוניסטית.

ההלניסטית נמצאה בתל מיכל (Fischer 1989: Fig. 13.3:18). מקבילות לסיר מס׳ 15 נמצאו במכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.4:12) ומהתקופה ההלניסטית בתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.3:9). לסיר מס׳ 16 נמצאו מקבילות במכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.4:9) ובתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Fig. 9.2:4), ומהתקופה ההלניסטית בתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.3:14).

קדרות (איור 16: 17–20).— קדרות מס׳ 17 ו־18 יוצרו מטין מנופה היטב, נקי כמעט מחסמים, שנצרף לחרס כתום או צהוב כהה. יש להן צוואר גלילי רחב מאוד ושפה מתעגלת (מס׳ 17) או מרובעת וניצבת לדופן (מס׳ 18). מקבילות נמצאו במכלולים מהתקופות הפרסית (Stern 1995: Fig. 2.3:1, 2) וההלניסטית (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.14:3, 9, 10) בתל דור. לרוב המקבילות יש ידיות ונראה שגם לכלים מחורבת נצור היו ידיות. לקדרות מס׳ 19 ו־20 דופן דקה ושפתן נוטה פנימה. מקבילות נמצאו במכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.10:9, 14).

קנקנים (איור 17: 1–25).— קנקנים מס׳ 1–20 יוצרו מטין ובו חסמים לבנים רבים, כנראה שבבי גיר, שנצרף לחרס צהוב או ורוד בהיר שלו ליבה אפורה. יש להם שפה מקופלת ומעובה וצוואר קצר עד ארוך מאוד. קנקנים מס׳ 1–18 נפוצים מאוד, ומקבילות להם נמצאו באתרים רבים, למשל במכלולים מהתקופה הפרסית בתל דור (Stern 1995:58, Fig. 2.6) ובתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Figs. 9.1:11; 9.3:1–6; 9.4:1–8). מקבילה לקנקן מס׳ 19 מהתקופה הפרסית נמצאה בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.11:7).

קנקנים מס׳ 21–25 עשויים מטין ובו חסמים לבנים בהירים שנצרף לחרס חום בהיר מאוד שלו ליבה אפורה בהירה. קנקנים דומים נמצאו במכלולים מהתקופה ההלניסטית בתל דור (Guz-Zilberstein 1995: Fig. 6.34:10, 11) ובתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.7:2).

פכית (איור 17: 26).— לפכית, העשויה מטין דומה לזה של הקנקנים, נמצאה מקבילה במכלולים מהתקופות הפרסית בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.11:4) וההלניסטית בתל יוקנעם (Avissar 1996: Fig. X.7:21).

נרות (איור 17: 27–30).— נרות מס׳ 27 ו־28 פתוחים. הם עשויים מטין כתום שלו ליבה אפורה. נרות מטיפוס זה נפוצים במכלולי התקופה הפרסית, למשל בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Figs. 9.1:8; 9.5:16; 9.7:6, 7). נר מס׳ 29 סגור והוא מקביל כנראה לטיפוס 6 מתל דור המתוארך לתקופה ההלניסטית (Rosenthal-Heginbottom 1995: Fig. 5.15:7). ידית מס׳ 30, כנראה ידית נר, דקה, והיא עשויה מטין כתום.

איור 17 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום
1	קנקן	1010	10025
2	קנקן	1018	10084
3	קנקן	1006	10053
4	קנקן	1006	10028
5	קנקן	1021	10051
6	קנקן	1002	10070
7	קנקן	1021	10051
8	קנקן	1003	10002
9	קנקן	1013	10021
10	קנקן	1021	10051
11	קנקן	1001	10066
12	קנקן	1002	10070
13	קנקן	1012	10023
14	קנקן	1003	10067
15	קנקן	1016	10088
16	קנקן	1006	10053
17	קנקן	1000	10058
18	קנקן	1020	10060
19	קנקן	1012	10023
20	קנקן	1001	10001
21	קנקן	1021	10057
22	קנקן	1010	10005
23	קנקן	1005	10025
24	קנקן	1010	10045
25	קנקן	1010	10045
26	פכית	1029	10061
27	נר	1000	10013
28	נר	1003	10078
29	נר	1001	10034
30	נר	1014	10052

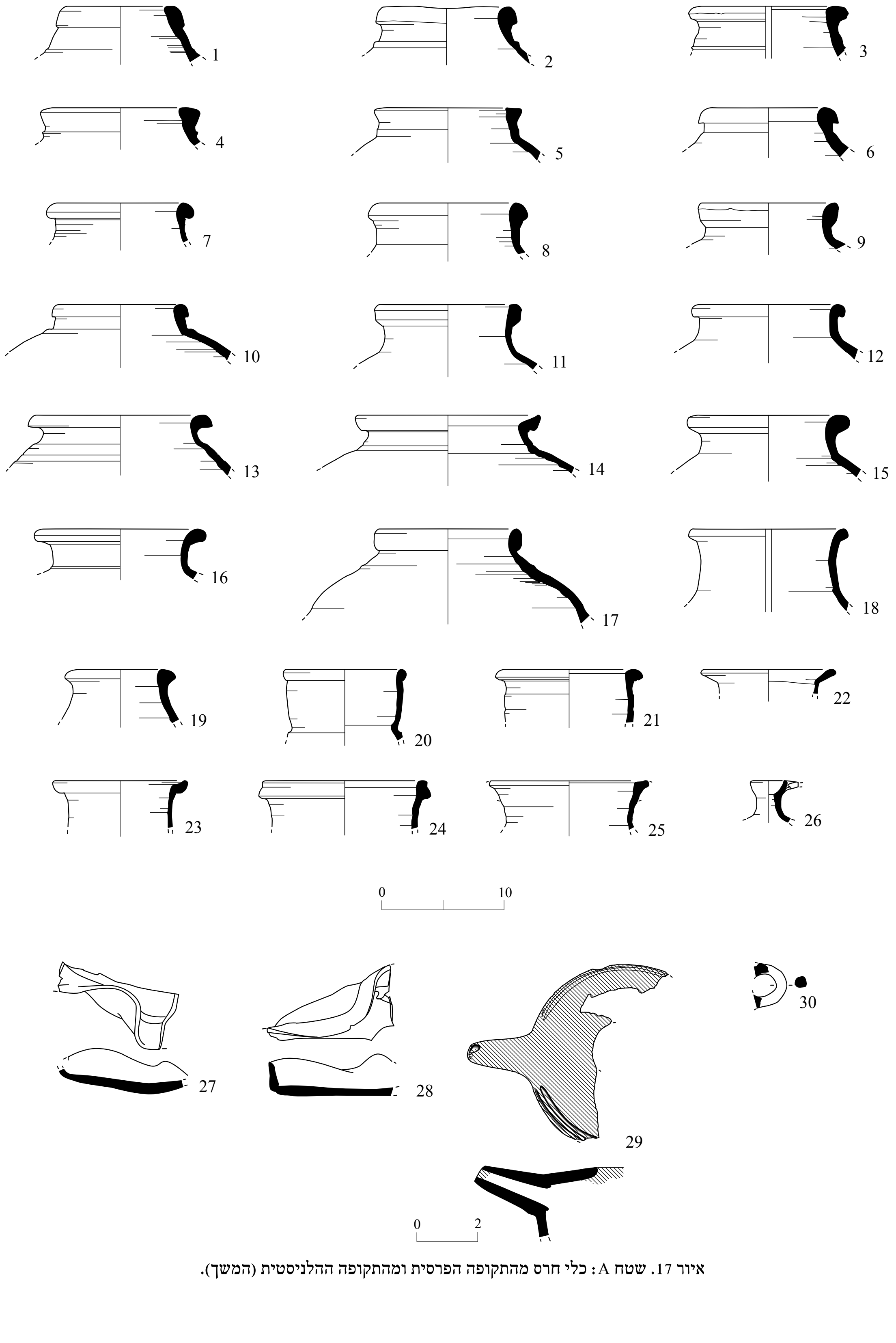

איור 17. שטח A: כלי חרס מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית (המשך).

שטח C

בשטח זה נתגלו מחשופי סלע שטוחים ובהם ספלולים (תכנית 4) בורות ומתקנים שתכליתם לא הוברה; נראה שזהו האזור החקלאי של היישוב. במתקנים לא נתגלה ממצא מתארך, והם יכלו על כן לשמש בכל אחת מהתקופות שבהן האתר היה מיושב: הברזל, הפרסית או ההלניסטית.

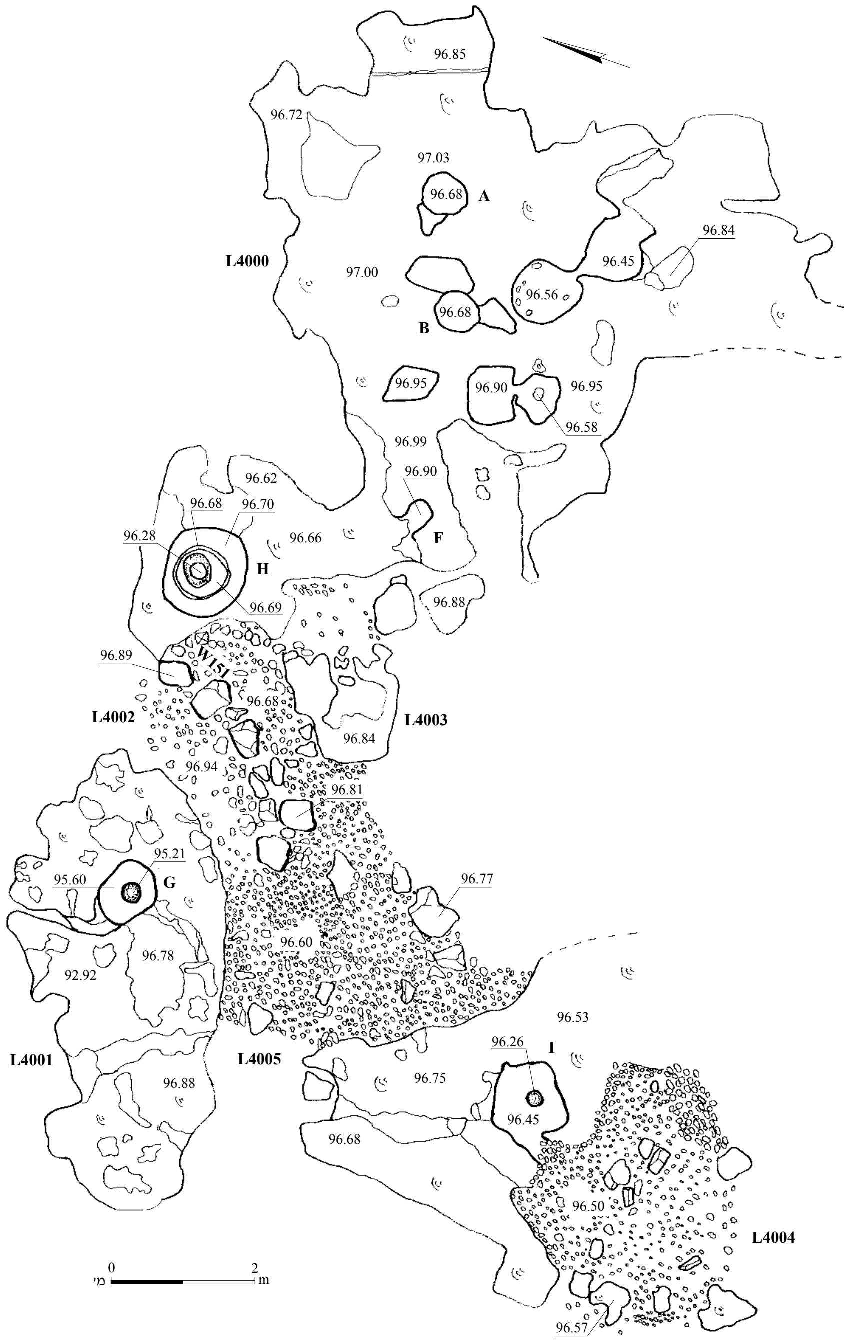

תכנית 4. שטח C: מחשופי סלע וספלולים.

קירות גדרה (תכניות 5, 6). סביב התל הובחנו מערכות של קירות, שתחמו את היישוב (קיר 48, להלן) וסימנו את גבולותיהן של חלקות חקלאיות. קיר 48 (ר׳ תכנית 6) מסיבי מאוד, והוא בנוי במישור משורת אבנים אחת, שהגדולות שבהן (0.5 × 0.5 × 0.5 מ׳) הונחו זו לצד זו בקפידה. הוא הקיף את האתר — המבנה בשטחים B ו־A והמתקנים בשטח C — מדרום, ממזרח ומצפון. היות שהשטח סלעי ולא הצטבר סחף סביב הקירות, הם נותרו חשופים ושלמים. קיר 48 סימן כנראה את גבול היישוב.

מדרום לתל, סמוך לשרידי המבנים, נתגלו ארבעה קירות (8, 10, 14, 16) הניצבים לקיר 48 וניגשים אליו. במערב האתר משתרע שטח מפולס נרחב, שהורבד בו סחף; במקום תועדו קירות נוספים. מצפון לתל, מחוץ לקיר 48 יש גיא שגדתו הצפונית תלולה ומבותרת והדרומית מתונה. את הגיא חוצים קירות 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 34, 36, 38 ו־42 ממזרח למערב. בגדה הצפונית לא נמצאו שרידי פעילות אנושית, ונראה שהיא הייתה מחוץ לתחום היישוב. ממערב לתל נמצאו קירות 44, 46, 48 ו־50, הבנויים באותה שיטה ומאותן אבנים. מערכות קירות אלו הם שרידי גדרות של חלקות חקלאיות.

הנחת האבנים בשטח נעשתה בהתאם לטופוגרפיה. בצד הצפוני, שהוא תלול מעט, האבנים הונחו בהתאם לקווי הגובה. בצדדים המערבי והדרומי, שם הטופוגרפיה מתונה מאוד, האבנים הונחו ללא קשר לטופוגרפיה. העובדה שכיוונן של שורות האבנים בצפון, בדרום ובמערב קבוע מלמדת שהן נערכו על פי תכנית אחידה והיו חלק ממערכת אחת. מדרום לאתר ומחוץ לקיר 48

תכנית 5. שטח C: קירות.

לא נמצאו סימנים כלשהם לניצול חקלאי (גתות ובורות), ואפשר שאזור זה היה מחוץ לתחום הפעילות החקלאית של האתר. השטח, שממזרח לקיבוץ מענית וממערב לאתר, טרשי, ועל כן ניטש בתקופה ההלניסטית ושרידיו נשתמרו היטב.

גת מס׳ 1 (תכנית 7; איור 18). לגת משטח דריכה סגלגל (כמטר אחד קוטרו), ובפינתו הצפונית־המערבית בור איגום שקוטרו חצי מטר. משטח הדריכה נמוך ב־8–10 ס״מ מפני הסלע שסביבו, והבור נמוך ב־0.3 מ׳ ממשטח הדריכה.

גת מס׳ 2 (איור 19). משטח הדריכה סגלגל וקוטרו מטר אחד. בצדו הדרומי חצוב בור איגום קטן שקוטרו 0.45 מ׳. משטח הדריכה נמוך בכ־0.1 מ׳ מפני הסלע שסביבו, ובור האיגום נמוך בכ־0.3 מ׳ ממפלס משטח הדריכה.

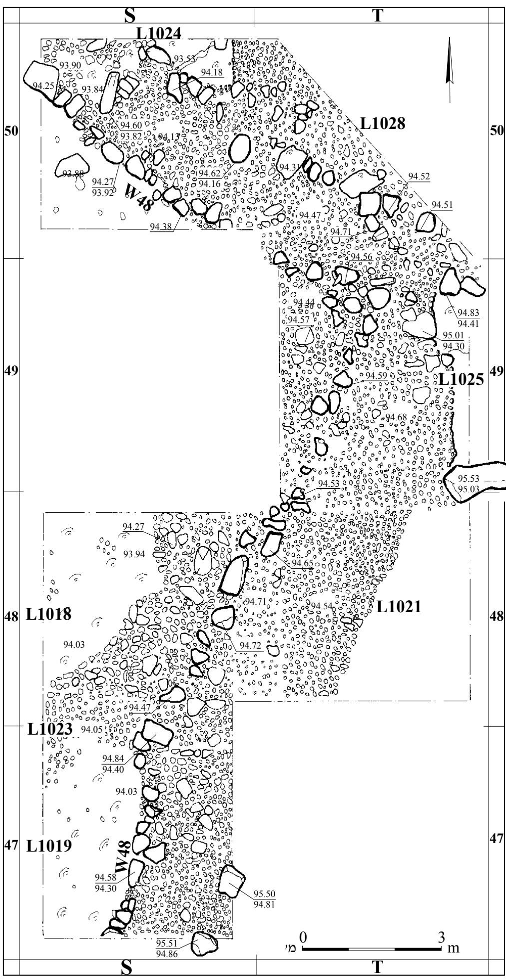

תכנית 6. שטח C: קטע מקיר 48.

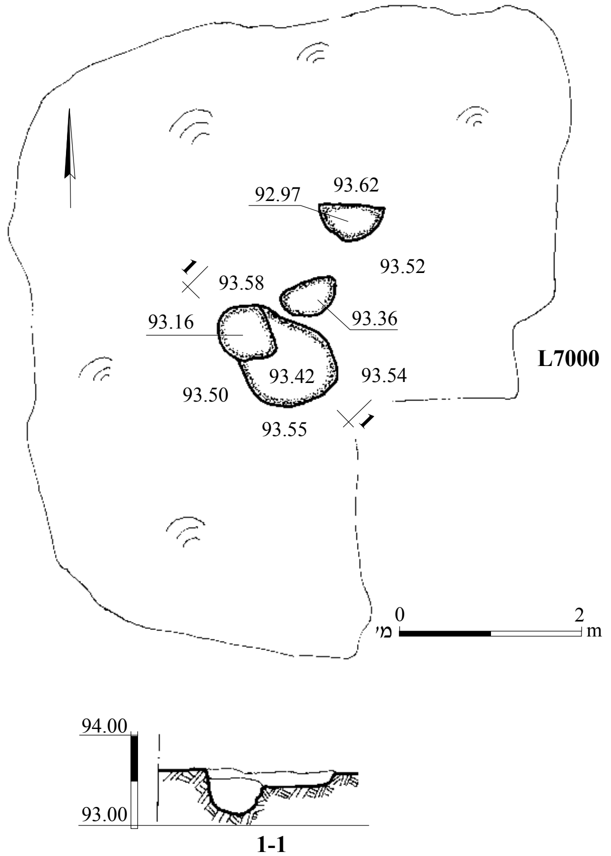

תכנית 7. שטח C: גת מס׳ 1.

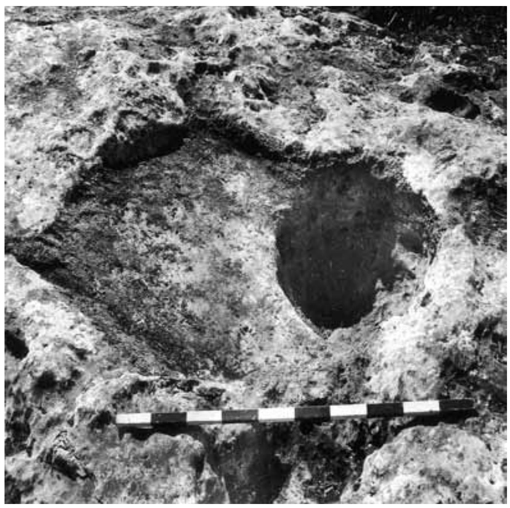

איור 18. שטח C: גת מס׳ 1, מבט לדרום.

איור 19. שטח C: גת מס׳ 2, מבט למערב.

גת מס׳ 3 (תכנית 8; איור 20). לגת משטח דריכה מלבני (0.6 × 1.0 מ׳); בפינתו הצפונית־המערבית חצוב בור איגום מעוין. משטח הדריכה נמוך ב־1.1 מ׳ מפני הסלע שסביבו, ובור האיגום בכ־0.2 מ׳ ממשטח הדריכה.

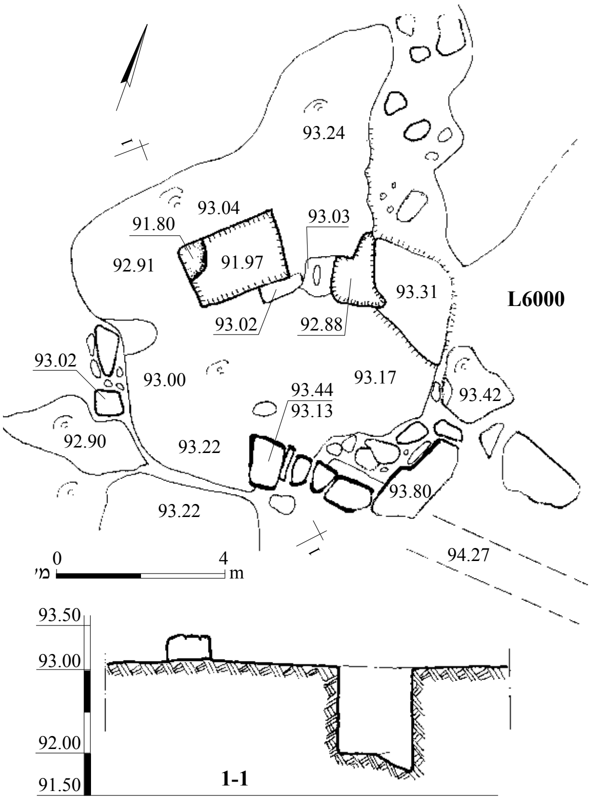

תכנית 8. שטח C: גת מס׳ 3.

איור 20. שטח C: גת מס׳ 3, מבט לדרום.

שטח D

השטח נמצא ברמה טרשית מצפון לשטחים C–A; נתגלו בו מדרגה חקלאית וגלי אבנים.

מדרגה חקלאית (W5003). המדרגה בנויה בציר צפון–דרום בשטח טרשי משופע מתונות למערב; רוב פני הסלע חשופים ובהם שקעים מלאי סחף (נ״צ רי״ח 203498/707762, רי״י 153498/207762; תכנית 9). אבני המדרגה בצבצו על פני הקרקע הסחופה לאורך כ־180 מ׳. המדרגה השתמרה לגובה 0.8 מ׳. במרכזה, במקום שבו הצטברה קרקע משני צדדיה, נערכה חפירה, וממנה עולה שהיה לה נדבך אחד בנוי אבנים גדולות וביניהן אבני שדה קטנות (0.8 × 0.8 × 1.1 מ׳). בחפירה לא נמצאו כלי חרס שיסייעו לתארכה, אך בקרבתה נמצאו חרסים מצולעים אחדים האופייניים לתקופות הרומית והביזנטית (לא אוירו). נראה שהיא נבנתה במהלך תקופות אלו.

גלי אבנים. מצפון למדרגה נמצאו חמישה גלי אבנים גדולים, ארבעה מהם היו מכוסים בערמות אבן רצנטיות ללא צורה מוגדרת, כנראה ערמות סיקול. מתארו של גל האבנים החמישי (שלא כוסה באבנים; נ״צ רי״ח 203476/707809, רי״י 153476/207809) עגול (12 מ׳ קוטר, 1.5 מ׳ גובה) והוא היחיד שנחפר (תכנית 10).[4] בסיסו (איור 21) הונח על משטח סלע מפולס והוא מורכב מאבנים גדולות (1.0 × 1.5 × 2.0 מ׳) וקטנות (1 × 1 × 1 מ׳). במרכזו הונחו אבנים גדולות באופן מסודר. בתוך מעגל האבנים וסביבו הוערמו אבנים בגודל ממוצע

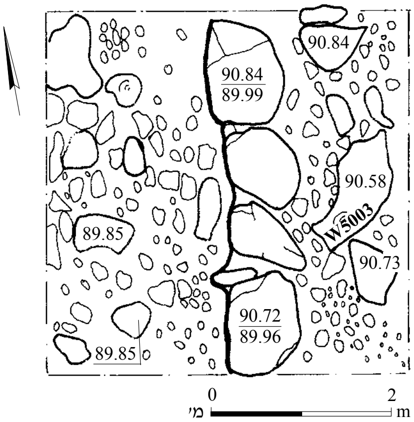

תכנית 9. שטח D: מדרגה חקלאית (W5003).

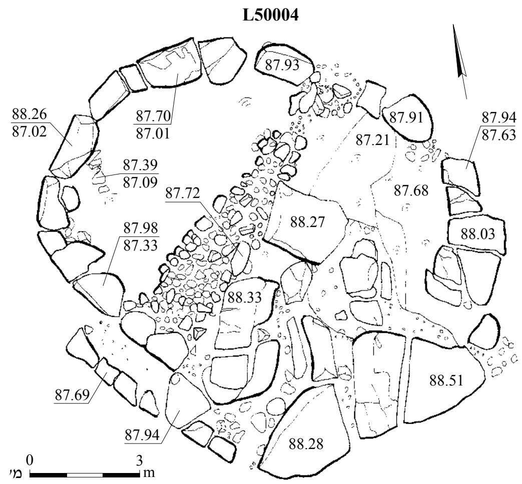

תכנית 10. שטח D: גל אבנים.

איור 21. שטח D: גל האבנים לאחר חשיפתו, מבט למזרח.

של 0.3 × 0.3 × 0.3 מ׳. לא נתגלו ממצאים שיעידו על שימושו, אך בראשו נמצאו שברי סיר בישול מהתקופה הרומית (לא אויר); הימצאותו מלמדת שגל האבנים קדום לתקופה הרומית. בסביבתו הקרובה לא נתגלו ממצאים, למעט קסדת פלדה של צה״ל משנות החמישים למאה הכ׳.

שטח E

שטח זה נמצא בחלקו המזרחי של קיבוץ ברקאי, והוא מרוחק, כאמור, כ־5 ק״מ מחורבת נצור ומשטחים C–A (נ״צ רי״ח 203695/709166, רי״י 153695/209166; תכנית 11). השרידים משתרעים על כל השלוחה לאורך מאות מטרים; החפירה הוגבלה לחלק שיועד להריסה בעת סלילת הכביש.[5] פני הסלע אוכלו ונוצרו בהם חללים, בורות וסדקים, חלקם חדרו עד לשכבת הסלע הרך ונוצלו לחציבת מערות קבורה, מחצבות וגתות. כל המתקנים שנחשפו בשטח זה תוארכו לתקופה הביזנטית.

מערות קבורה

מערת קבורה מס׳ 1. המערה נחצבה במפנה המזרחי של שקע טבעי בסלע. המסדרון המוליך אליה נהרס בגלל עבודות החציבה במחצבה C (להלן; איור 22), אך ניתן לשחזרו כמסדרון מדורג הנמשך מפני הקרקע במזרח אל פתח המערה במערב. למערה חדר קבורה מרכזי (4.8 × 5.0 מ׳) ושלושה משכבים במערב, בצפון ובדרום. לחדר רצפה ישרה, ללא בור מאספה, ותקרתו קמורה מעט. המשכבים נמצאו הרוסים בגלל הפגיעה בדופנות המערה ובשל המפולות שהתרחשו לאחר צאתה מכלל שימוש והחציבות שנעשו בה. עם זאת, אפשר לשחזר את מידותיהם: 0.8 × 2.0 מ׳. במשכבים ובחדר הקבורה נמצאו עצמות אחדות, לא בארטיקולציה, רובן ככולן של פרטים בוגרים.

במערה לא נמצאו מנחות קבורה; המסדרון היה מלא בשברי כלי חרס (לא אוירו) וכלי זכוכית (ר׳ וינטר, כרך זה) מהתקופה הביזנטית. נראה שכאשר החלו לחצוב במקום המערה נשדדה וממצאיה הושלכו. בין כלי החרס בולטים מאות שברי קנקנים והעדרם של נרות; נראה שהם שייכים לשלב שבו התקיימה תעשייה במקום.

מערת קבורה מס׳ 2. המערה נחצבה כ־50 מ׳ ממערב למערה מס׳ 1. מסדרון (3.8 × 10.0 מ׳) הוביל לחדר קבורה מרכזי (3.5 × 4.5 מ׳), ובו שלושה משכבים בדפנות הדרומית, המזרחית

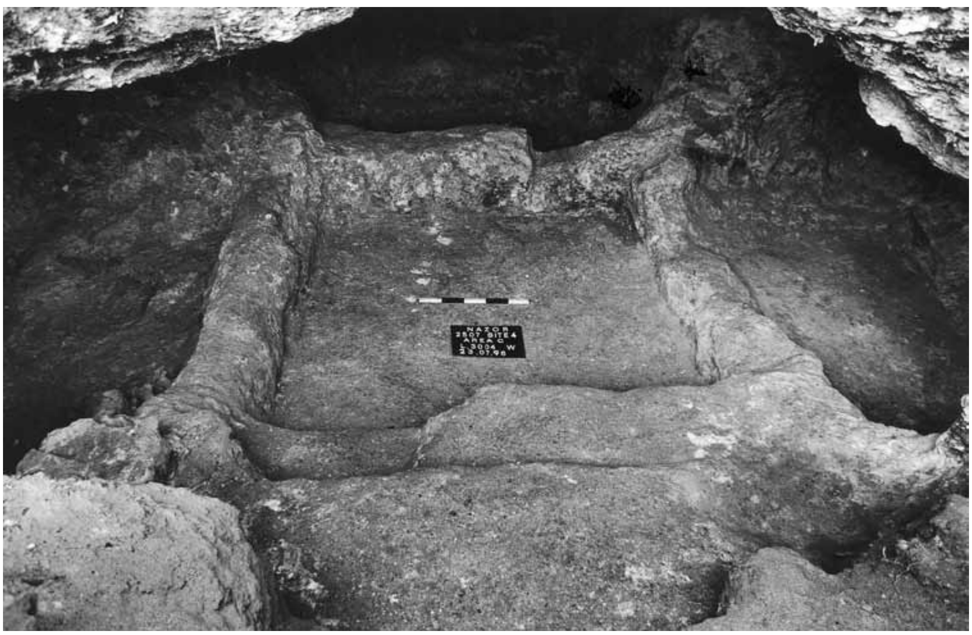

איור 22. שטח E: מערת הקבורה מס׳ 1, מבט מהכניסה לכיוון מערב.

והמערבית. המשכבים זהים במידותיהם (0.8 × 2.0 מ׳) לאלו של מערה מס׳ 1. שבר מעקה, שהפריד בין חדר הקבורה למשכבים, נמצא מושלך בין אבני המפולת שנמצאו על רצפת המערה. ממדי השבר מלמדים שרוחב המחיצות, שהפרידו בין משכבי הקבורה לחדר הקבורה, היה 0.15 מ׳ (את גובהן לא היה אפשר לשחזר). רצפת חדר הקבורה רוצפה פסיפס לבן.

במסדרון נמצאו שרידי קיר שנבנה לאחר צאת המערה מכלל שימוש. שברי מחיצה, עשויה אבנים

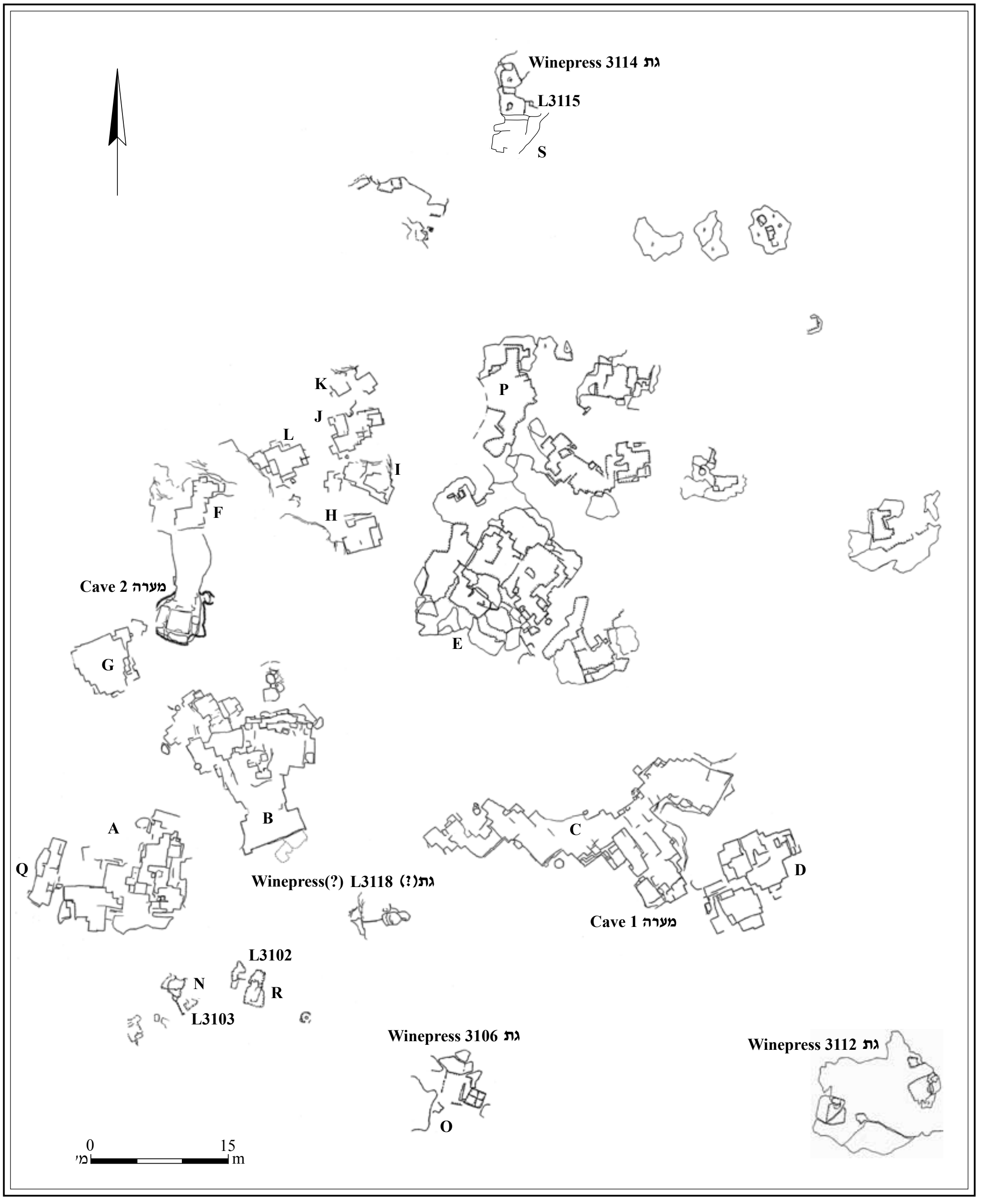

תכנית 11. שטח E: מערות קבורה, מחצבות וגתות.

מסותתות מאבן גיר קשה (0.15 × 0.50 × 0.60 מ׳) נתגלו על הקיר. מחיצה זו הפרידה כנראה בין המסדרון לחדר הקבורה. סביב שברי המחיצה ומתחתם נמצאו שברי קערות, כלי אנטיליה וסירי בישול, מאות שברי קנקנים (איור 23), שלושה נרות חרס (איור 24) ושברי כלי זכוכית (ר׳ וינטר, כרך זה). בפתח חדר הקבורה נמצאה, שלא באתרה, אבן סף שאורכה 0.9 מ׳, רוחבה 0.5 מ׳ ועובייה 0.4 מ׳. באבן חצובה מדרגה (0.1 מ׳ גובה) ובצדה האחד שקע עגול (0.1 מ׳ קוטר) שנועד לקיבוע ציר הדלת. לפי ממדי האבן, נראה שרוחב הפתח בין המסדרון לחדר הקבורה הוא 0.9 מ׳, אך מכיוון שהאבן לא נמצאה באתרה לא היה אפשר לאתר את מיקומו.

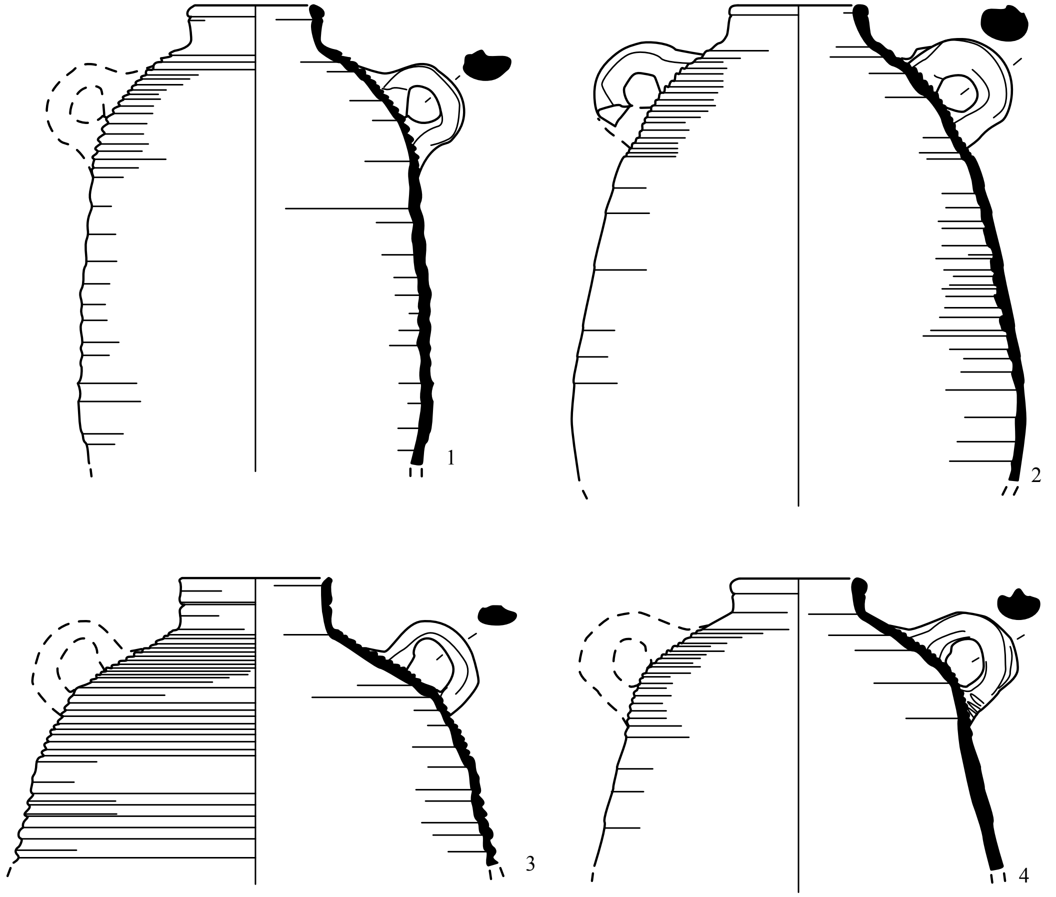

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום
1	3024	30387
2	3024	30215
3	3024	30177
4	3024	30168
5	3024	30211

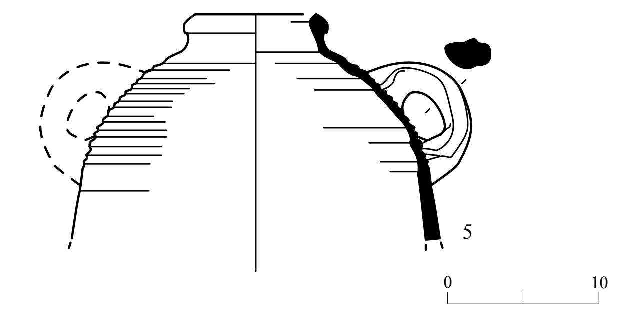

איור 23. שטח E: קנקנים ממערת קבורה מס׳ 2.

ממצא כלי החרס ממערה 2

קנקנים (איור 23).— הקנקנים הם כ־85% מהממצא; למיעוטם גוף גלילי (מס׳ 1) ולרובם גוף ההולך ומתרחב כלפי מטה (מס׳ 2–5). הם עשויים מטין מפולם היטב שנצרף לחרס בגוני כתום בהיר–כהה ולהם צוואר קצר או ארוך ושפה מעובה, למעט קנקן מס׳ 3 שגונו אפור כהה עם ליבה כתומה ולו שפה מחודדת. מקבילות נמצאו בגליל המערבי (אבשלום־גורני 1998: איור 5) ובקיסריה (Blakely 1986: Fig. 39:150, 152, 153), והם תוארכו למאה הו׳ לסה״נ. העדרם של קנקני עזה וקנקנים מעוטרים בפסים לבנים וורודים, האופייניים למאות הז׳–הח׳ לסה״נ, והמקבילות, מאפשרים לתארך את שלב השימוש במערה לצורכי תעשייה למאות הה׳–הו׳ לסה״נ.

הנרות ממערה 2

ורדה זוסמן ואלי ינאי

שלושת הנרות נמצאו בפתח המערה, שלא באתרם (איור 24), והם מתוארכים לתקופה הביזנטית. לנר מס׳ 1 גוף אגסי ובסיס טבעת; הכתף מעוטרת בעיטור רדיאלי והחרטום — בענף. הנר מקביל לטיפוס 28 של חדד (Hadad 2002:66–68) שמתוארך מהמאה הה׳ לסה״נ ועד לתקופה האומיית.

לנר מס׳ 2 גוף עגול וחרטום צר, נרות דומים נתגלו בגזר, בעיקר בקברים (Macalister 1912: Pls. LXXVIII:45; CI:11), בסילת א־דהר (Sellers and Baramki 1953: Fig. 44, Type XI, המאות הה׳–הו׳ לסה״נ) ובסוריה (Modrzewska 1988: Pls. X:12, 14; XLII:1). המעבר בין הכתף לחרטום מודגש ומעוטר בדגם סכסך בין שני קווים; הכתף אינה מעוטרת. עין הנר מוקפת רכס בולט, פיית הנר מוקפת שפה רחבה ועל החרטום מופיעות האותיות XP (Sellers and Baramki 1953: Fig. 57:52, Type XVB; Loffreda 1990: Fig. 6:43, 35). הידית דמויית עלה ומעוטרת בצלב יווני. נרות בעלי ידית כזאת נדירים בארץ, אך נפוצים באסיה הקטנה (Hayes 1992:83, Type 11, Pl. 24:98, 107, המאות הו׳–הז׳ לסה״נ).

נר מס׳ 3 הוא מטיפוס שומרוני. עין הנר נוצרה משבירת הדסקוס לאחר ייצורו, תופעה נפוצה בנרות השומרוניים. הכתף מעוטרת בדגם רדיאלי ובדגם סולם משני צדי החרטום, עיטור אופייני לנרות אלו. נר זה מקביל לטיפוס 24 של חדד (Hadad 2002:61–64) שמתוארך למאות הה׳–הו׳ לסה״נ.

2

1

3

0 2

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום
1	3024	30191
2	3024	30194
3	3024	30173

איור 24. שטח E: נרות ממערת קבורה מס׳ 2.

מחצבות גדולות

מחצבה A. למחצבה צורת L הפוכה (12.9 × 13.5 מ׳, עומק ממוצע 2.35 מ׳). החציבה בחלקה העליון הייתה בסלע קשה ובתחתיתה — בסלע רך. חלקה המערבי מדורג עד לעומק 1.6 מ׳; עומק הדירוג כ־0.1 מ׳. אבן אחת שלא נותקה (0.28 × 0.58 × 0.7 מ׳), האבנים הפזורות בשטח המחצבה, סימני החציבה והחריצים להפרדת האבן מהסלע — כל אלה מלמדים שחריצי החציבה היו ברוחב 7–10 ס״מ ומידות האבנים כ־0.5 × 0.5 × 0.6 עד 0.35 × 0.59 × 0.69 מ׳. דופנה הדרומית של המחצבה מכוסה בפטינה ונטף נחלים (טרוורטין).

במרכז המחצבה, הנמוך ביחס לשאר חלקיה, החציבה הייתה בסלע רך ופריך. בתחתיתה כמה תעלות שרוחבן 0.6 מ׳, ומהן הוצאו האבנים החצובות. אבן שלמה, שגודלה 0.27 × 0.47 × 0.6 מ׳, נתגלתה באתרה. על סמך אבן זו ניתן לשחזר את אופן ניתוק האבנים מהסלע: חריצים ברוחב 7–8 ס״מ נחצבו מארבעת צדי האבן, וחריץ בעובי דומה נחצב גם בתחתיתה. חלקה הצפוני של המחצבה מפולס, דופנותיה מדורגות, הסלע הקשה הוסר והחציבה הייתה בסלע רך. בפינה הצפונית־המזרחית נותרה באתרה אבן קטנה (0.20 × 0.24 × 0.40 מ׳) שהופרדה מהדופן בחריצים שרוחבם 7–8 ס״מ.

מחצבה B. למחצבה צורת T (כ־15 × 15 מ׳); החציבה בדרום המחצבה נמשכה לאורך 8 מ׳ ולעומק 5–6 מ׳. בחלק זה ובחלקה המערבי נחצבו אבנים מסלע גיר קשה ורך כאחד, בגדלים של כ־0.5 מ׳ כל פן. חלקה המזרחי של המחצבה כוסה בפטינה וטרוורטין, ואפשר שהוא היה חשוף זמן־מה לאחר סיום החציבה. בצפון המחצבה נמצאה באתרה אבן (0.38 × 0.42 × 0.69 מ׳) מכוסה טרוורטין (איור 25); על סמך אבן זו אפשר לשחזר את גודלן הממוצע של האבנים במחצבה: 0.26 × 0.42 × 0.53 מ׳. בפינות הדרומית־המערבית והצפונית־המערבית של המחצבה היו בורות עגולים שנפגעו בפעולות החציבה (בורות דומים נמצאו גם במחצבות אחרות); בורות אלו קדמו לפעולות החציבה במקום.

מחצבה C. המחצבה נמצאת ממזרח למחצבה B, והיא צמודה למערת קבורה מס׳ 1. אבניה נחצבו בתעלה שאורכה כ־35 מ׳, רוחבה 5–6 מ׳ ועומקה המרבי 4 מ׳. המחצבה חצובה במערב בזיגזג

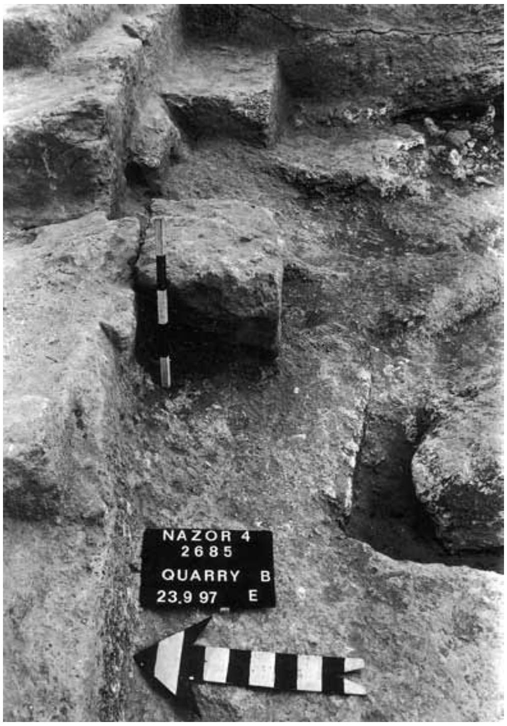

איור 25. שטח E: מחצבה B, מבט למזרח.

(כ־20 מ׳ אורך); האבנים נחצבו בסלע הקשה העליון (1.0–1.5 מ׳ עובי השכבה) ובסלע הרך (כ־2 מ׳ עובי ויותר). החציבה בדרומה החלה בהריסת מסדרון מערה מס׳ 1, ובכך נחסכה מהחוצבים הסרת השכבה הקשה. בדרום התעלה נחצבו שני בורות: האחד (0.82 מ׳ קוטר, כ־1 מ׳ עומק) נחצב בסלע הקשה והרך, ומהאחר נותר רק תשלילו. הבורות דומים לבור שנמצא בדופן המערבית של מחצבה B, והם מלמדים שפעילות החציבה התנהלה ממזרח למערב.

חלקה העליון של התעלה היה מלא סחף שחור, מעורב בשברי כלי חרס ספורים מהתקופות הביזנטית, הממלוכית והעות׳מאנית. נראה שהם נסחפו למחצבה לאחר צאתה מכלל שימוש. מתחת לסחף הייתה שכבה של גיר מפורר, מעורב במעט אדמה ושברי אבני גיר. לא נמצאה בו קרקע חרסיתית סחופה. המילוי נוצר כנראה בעת שהמחצבה הייתה פעילה או מיד בתום פעילותה.

מחצבה D. המחצבה (10 × 10 מ׳) נחלקת לאזור חציבה קטן (עד 1.5 מ׳ עומק) וגדול (עד 2.5 מ׳ עומק), וביניהם קיר חצוב, לא ישר (0.5 מ׳ רוחב).

דופנותיה מדורגות או משוננות, ובתחתית חלק מהמדרגות ניכרים סימני חציבה אופקיים המלמדים על אופן ניתוק האבנים. טכניקת הוצאת האבנים, על סמך סימני החריצה, הייתה כמו במחצבות אחרות.

מחצבה E. המחצבה ארוכה (11.65 × 18.20 מ׳) ומותאמת לטופוגרפיה של המדרון הטבעי. עומק החציבה בדרום־מערב כ־2.5 מ׳, ובצפון־מזרח — כ־1 מ׳ ואף פחות מכך; נחצבו בה רק אבנים מסלע קשה. בקרקעיתה ניכרים סימני חציבה. התשלילים המרובעים (0.7 × 1.2 מ׳) והאבנים השלמות שלא הוצאו ממקומן (0.30 × 0.44 × 0.61 מ׳) מלמדים שחלקן היו גדולות יותר מאלו שנחצבו במחצבות האחרות. בפינה הצפונית־המערבית נתגלה בור עגול (כ־2 מ׳ עומק, 0.8 מ׳ קוטר, חציו ניזוק בשל פעולת המחצבה), בדומה לבורות שנמצאו במחצבות B ו־C.

מחצבות בינוניות

מחצבה G. המחצבה נמצאת ממערב למערת קבורה מס׳ 2 (7 מ׳ אורך, 6 מ׳ רוחב, 0.3–2.0 מ׳ עומק). בצפונה נותרה אבן שלמה שלא הופרדה מהסלע וגובהה על כן אינו ברור (0.34–0.67 מ׳ אורך הפן). במחצבה זו נחצבו אבנים רק מהסלע הקשה.

מחצבות L–H. קבוצת מחצבות זו מרוכזת בחלקו הצפוני־המערבי של המדרון. בסלע הקשה נמצאו סימני חציבה רבים, ומהסלע הרך נחצבו אבנים מעטות שאורכן הממוצע 0.8 מ׳. הבור שנתגלה במחצבה H (1.81 מ׳ אורך, 0.38 מ׳ רוחב, 0.3 מ׳ עומק) מעיד על חציבת אבנים בשתי ״קומות״ — העליונה קשה (0.68 מ׳ אורך) והתחתונה רכה (0.5 × 0.71 × 0.42 מ׳ גודל ממוצע). גודל הבור מעיד שנחצבו שלוש אבנים לרוחבו ושש אבנים לאורכו.

מחצבה P. למחצבה שני חלקים: מזרחי (6 × 6 מ׳, עומק 1.5 מ׳) ומערבי (6 × 12 מ׳, עומק 1.5 מ׳). אפשר ששני החלקים היו שתי מחצבות נפרדות שהתחברו עם הזמן, ביניהן נותר שטח שלא נחצב וגוש סלע קשה. בחלקה המערבי נותרה באתרה אבן אחת (0.30 × 0.41 × 0.60 מ׳) וממנה אפשר להקיש על גודל האבן הממוצעת.

מחצבה Q. מחצבה זו, הצמודה למחצבה A ממערב, לא נחפרה בשלמותה, אך השטח שנחשף מאפשר לשחזר את מידותיה (כ־5 מ׳ רוחב, כ־8 מ׳ אורך, כ־1 מ׳ עומק). דופנותיה הצפונית והמזרחית ישרות, ואילו הדרומית — מדורגת (המערבית לא נחשפה). בקרקעיתה, שאינה מפולסת, נראים תשלילי האבנים. שכבת הסלע הקשה הוסרה והאבנים נחצבו בסלע הרך. חלקו העליון של המילוי שנתגלה במחצבה היה סחף שחור (קרקע רנדזינה), מעורב בשברי כלי חרס מימי הביניים, ועליו גיר כתוש מעורב במעט חמרה כתומה־אדמדמה שהייתה מורבדת בין שכבות הגיר שעל ראש הגבעה. שכבת המילוי התחתונה הכילה גריסי גיר רך ושבבי אבני גיר, תוצאת פעולת החציבה.

מחצבה S. במחצבה זו (כ־5 מ׳ רוחב, כ־6 מ׳ אורך בקטע שנחשף, כ־1.5 מ׳ עומק [לא עד התחתית]) השתמשו רק בשכבת הסלע החיצונית (עובי 1 מ׳). אפשר שכוונת החוצבים הייתה להגיע אל שכבת הקִרטון. העדר כמעט מוחלט של סימני חציבה ותשלילים מלמד שלא נחצבו בה אבנים.

מחצבות קטנות

מחצבה 3115. המחצבה נתגלתה בחלקו הצפוני של שטח החפירה. החציבה הייתה בסלע קשה שממדיו כ־4 × 5 מ׳ ועומקו כ־0.8 מ׳. נחצבו שתי אבנים שגודלן 0.30 × 0.49 × 0.70 ו־0.37 × 0.51 × 0.69 מ׳.

מחצבה F. על סמך עומק החציבה, נראה שהסלע הפגום הוסר והשטח הוכן לחציבה.

מחצבה N. המחצבה נתגלתה בחלקו הדרומי של שטח החפירה, סמוך לראש הגבעה (L3103; 2.03 × 2.61 מ׳, עומק 0.35 מ׳). האבנים נחצבו בסלע הקשה ומידותיהן (0.31 × 0.40 × 0.70 מ׳) שוחזרו בהתאם לחריצים ששרדו.

מחצבה O. מחצבה זו הוציאה מכלל שימוש את גת 3106 (להלן; איור 26). בסלע הקשה ניכרים סימני חציבה והכנת תעלות בנקודת החיבור בין בור האיגום למשטח הדריכה של הגת. לא ברור אם אכן נחצבו בה אבנים, ואפשר שעבודת החציבה רק החלה. בדופנותיו המדורגות של הבור נחצבה תעלה (7–8 ס״מ רוחב, 0.1 מ׳ עומק); שתי אבנים (0.32 × 0.76 × 0.76 ו־0.3 × 0.7 × 0.8 מ׳) נמצאו באתרן. מצפון לבור נמצא חריץ נוסף (0.1 מ׳ רוחב) לחציבת אבנים שאורכן 1.05 מ׳ ורוחבן 0.75 מ׳.

איור 26. גת 3106 ומחצבה O, מבט לצפון־מערב.

מחצבה R (L3102; 2.4 × 2.6 מ׳, עומק מרבי 0.3 מ׳). אבנים אחדות נחצבו בסלע הקשה, ותעלה אחת שרוחבה 0.72 מ׳ נראית בבירור.

גתות

גת 3014. הגת קטנה, והיא חצובה במשטח סלע קשה המשופע קלות צפונה.[6] משטח הדריכה (1.1 מ׳ אורך, 0.9 מ׳ רוחב, 2–8 ס״מ עומק) ובור האיגום (0.4 × 0.75 מ׳, עומק 0.2 מ׳) סגלגלים. בחלקו הדרומי של הבור הוצבו ארבע אבנים גדולות לשם הגבהת הדפנות. במשטח הסלע שסביב הגת נחצבו ספלולים, ובתוך משטח הדריכה — ספלול אחד (0.15 מ׳ קוטרו ועומקו). נראה שהם נחצבו לאחר שהגת יצאה מכלל שימוש.

גת 3106. במשטח סלע גדול, נטוי מעט מזרחה, נחצבו משטח דריכה (3.4 × 3.7 מ׳) ובור איגום (1.05 × 1.1 מ׳, עומק 1.1 מ׳). הגת, כאמור, יצאה מכלל שימוש בגלל פעילות מחצבה O.

גת 3112. לגת, שנמצאת מזרחית לגת 3106, משטח דריכה (2.35 × 2.70 מ׳ לערך, חלקו הרוס) ובור איגום (0.91 × 1.52 מ׳).

גת 3114. לגת משטח דריכה (2.25 × 3.10 מ׳, הרוס בחלקו הדרומי), בור איגום (0.77 × 1.25 מ׳, עומק 0.52 מ׳) ובור איסוף קטן (0.36 מ׳ קוטר, 0.14 מ׳ עומק).

בור ומשטח (גת?) 3118. הבור והמשטח נתגלו בין מחצבות A ל־C. המשטח משופע (5 × 6 מ׳) ובתחתיתו בור סגלגל (1.32–1.97 מ׳ קוטר, 0.86 מ׳ עומק) שבמערבו הותקנו שלוש מדרגות (0.3 מ׳ שְלחן, 0.25–0.30 מ׳ רומן). אפשר שזו גת שנהרסה או בור קרסטי טבעי שהותאם לשימוש.

סיכום

בשטח B נתגלו במילויים ועל פני השטח קערת חלב מתקופת הברונזה המאוחרת וכלי חרס ובזלת מתקופת הברזל. ממצאים אלו מעידים על כך שראשית הפעילות בחורבת נצור הייתה בתקופת הברונזה המאוחרת, אך ראשית היישוב בו הייתה בתקופת הברזל 2 (המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ). נראה שהקמתו קשורה לייסוד העיר שומרון, שכן האתר ממוקם בשוליה המערביים של פחוות שומרון, וכי הוא התקיים עד לחורבן אשור במאה הח׳ לפסה״נ. העדר עדויות ליישוב במאות הז׳–הו׳

לפסה"נ מלמד שהוא ניטש לאחר חורבנה. בתקופה הפרסית התחדש היישוב באתר, כעדות כלי החרס והמטבעות המעטים (ר' Bijovsky, this volume: Nos. 1–3).

החפירה בשטחים B ו־A נעשתה ברצועה צרה וארוכה. עובדה זו, ומצב השתמרותם של השרידים הארכיטקטוניים, מקשים על הבנת תכנית המבנה שנתגלה שם ועל הגדרתו. בחפירת בדיקה שנערכה ממזרח לשתי היחידות המזרחיות בשטח A לא נמצאו שרידים, ואפשר שחלק זה של היישוב נהרס ונסחף. על סמך הבנייה המסיבית של פינת המבנה בשטח B, אפשר להניח שכך נבנו כל הקירות החיצוניים של היישוב.

מבנים מורכבים משורות ישרות של חדרים, שנבנו על הסלע הטבעי, נמצאו באתרים מהתקופה הפרסית. מבנה מורכב מחדרים כפולים, בממדים דומים ובטכניקת בנייה זהה, נחשף בבית צור (Sellers 1933: Pl. II), שם תוארכה ראשית היישוב בתקופה הפרסית, והוא התקיים גם בתקופה ההלניסטית (שטרן תשל"ג:40). מבנה דומה, שהוגדר מצודה, נחשף בשטח B בחצור; הוא תוארך לתקופה הפרסית (ואולי אף לשלהי תקופת הברזל) והמשיך לשמש גם בתקופה ההלניסטית (ידין ואחרים תשי"ט:53, לוח 157). מבנים אחדים, המורכבים משורות חדרים סביב חצר מרכזית, נמצאו בשכבה III במגידו (Lamon and Shipton 1939:83, 88). נראה שהמבנה שנתגלה בחורבת נצור היה בנוי באיכות גבוהה מזו של מבנים אלו.

האם המבנה נבנה בתקופה הפרסית והמשיך לשמש גם בתקופה ההלניסטית (תופעה ידועה בתלים רבים)? או שהוא נבנה רק בתקופה ההלניסטית ושימש במהלכה? הכמות הרבה של כלי החרס, ובהם האמפורות הרודיות (ר' Ariel, this volume) והמטבעות (ר' Bijovsky, this volume: Nos. 4–14) מהתקופה ההלניסטית שנמצאו באתרם, מתארכים את המבנה לתקופה זו. הקרמיקה מהתקופה הפרסית לא נמצאה באתרה, ועל כן היא מעידה רק שהאתר היה מיושב בתקופה זו. אף שנתגלו ממצאים מועטים מהתקופה הרומית הקדומה, הרי שבחתך בדיקה שנעשה לא נחשפו שרידים אדריכליים כלשהם מתקופה זו. גם מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית לא נמצאו שרידים, למעט המתקנים בשטח E.

בשטח C נתגלו מתקנים, כנראה מהתקופות הפרסית וההלניסטית, ואולי אף מתקופת הברזל. בשטח D נחשפו חלקות חקלאיות וגלי אבנים שתאריכם כנראה התקופה הרומית או הביזנטית, ובשטח E נתגלו שתי מערות קבורה, מחצבות רבות וגתות מהתקופה הביזנטית. פעילות המחצבות הביאה להריסתן של מערות הקבורה ואחת הגתות. המילוי בכולן היה זהה: שכבה תחתונה של מילוי גירי כתום־ורוד, ובו כמות רבה של שבבי אבן ומעט מאוד שברי כלי חרס מהתקופה הביזנטית, ומעליה שכבה של סחף כהה מעורב בשברי כלי חרס מהתקופות הממלוכית והעות'מאנית. שכבות המילוי מעידות שהמחצבות ניטשו במהלך התקופה הביזנטית והן נמלאו סחף משלהי תקופה זו.

פעילות המחצבות ברכס הדרומי של נחל עירון איננה ייחודית לאזור; במדרון הצפוני, כ־800 מ' מצפון למחצבות שתוארו לעיל, נתגלו מחצבות אחדות (ר' Gorzalczany and Sharvit, this volume). יש הבדלים בולטים בין המחצבות שמדרום לנחל לאלו שמצפונו: הדרומיות עמוקות וגדולות, ואילו הצפוניות רדודות, ורק שכבת האבן הקשה שלהן הוסרה. הממצא מלמד שפעילותן הייתה בו זמנית, אך עיקרה היה במדרון הדרומי.

הערות

[1] את החפירות בשטחים A–D ניהל המחבר (הרשאה מס' A-2507: חפירות בדיקה שנערכו ביולי–אוקטובר 1996; הרשאה מס' A-2685: חפירות הצלה שנערכו ביוני–ספטמבר 1997). את החפירה בשטח E (הרשאה מס' A-3789, נובמבר–דצמבר 2002) ניהלו רוני טואג ואלירן אורן. השתתפו ליהיא רותם (מנהלת שטח E), מהא דראושה (מנהלת שטחים A ו־D) וקלוד טיבי ועבדאללה מסראווה (מנהלי שטחים C ו־E). סייעו הארי אלנקווה (מנהלה), מירי פרידמן (רישום), אבי האג'יאן, ואדים אסמן וויאצ'סלב פירסקי (מדידות), אלי ינאי (סרטוט, שטחים A, C, D) מיכל בר (מדידות GPS), אראלה צרפתי

(רפאות), מרינה שויסקיה וזיו עטר (ציור ממצא), אלי ינאי (צילום שטח), צילה שגיב וקלרה עמית (צילום ממצא).

תודתנו לורד אשד וליוסי נגר (אנתרופולוגיה), תמר וינטר (כלי זכוכית), גבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה) ודונלד צבי אריאל (אמפורות רודיות).

[2] המפנה הדרומי של שלוחה זו היה מיושב בתקופה הכלקוליתית (ינאי 2001).

[3] הלוקוסים שבהם נמצאו כלים אלה אינם מופיעים בתכנית, למעט L2156 ו־L2108.

[4] אתר מס׳ 6 במספור אתרי כביש חוצה ישראל.

[5] בשוליים המערביים של הגבעה נובע מעיין שסביבו היה כפר קטן עד מלחמת השחרור. ותיקי הקיבוץ עדיין זוכרים שהמבנים הישנים ביישובם כונו ח׳רבת עבד אל־האדי אל־פוקא, על שם המשפחה שהתגוררה במקום (חלקם עדיין בשימוש הקיבוץ).

[6] הגת נמצאת מצפון לשטח A, והיא לא סומנה בתכנית בשל ריחוקה.

הפניות

אבשלום־גורני ד׳ 1998. **קנקני התקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית בגליל המערבי — היבטים כרונולוגיים, טיפולוגיים ורגיונליים.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

הרשקוביץ מ׳ 1987. כלי החרס של גבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא׳ והב׳ לספירה. **ארץ־ישראל** יט:314–325.

וינטר ת׳, כרך זה. כלי זכוכית מהתקופה הביזנטית מחורבת נצור.

זרטל א׳ תשמ״ט. הקערה המעוטרת בטביעות יתד ומוצא הכותים. **ארץ־ישראל** כ:181–187.

ידין י׳, אהרוני י׳, דונאייבסקי מ׳, דותן מ׳, עמירן ר׳ ופרו ז׳ תשי״ט. **חצור** א: **פרשת החפירות בעונה הראשונה (1955).** ירושלים.

ינאי א׳ 2001. חפירות באתר מהתקופה הכלקוליתית הקדומה בח׳ נצור ממזרח לקיבוץ ברקאי. בתוך א׳ מאיר וא׳ ברוך, עורכים. **יישוב, ציביליזציה ותרבות: הרצאות ביום העיון לזכרו של דויד אלון.** רמת גן. עמ׳ 61–66.

סטפנסקי י׳ 2002. חפירות הצלה ברומנה. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל.** ירושלים. עמ׳ 107–118.

שטרן א׳ תשל״ג. **התרבות החומרית של ארץ־ישראל בתקופה הפרסית 538–332 לפסה״נ.** ירושלים.

Ariel D.T. This volume. Two Stamped Amphora Handles from Ḥorbat Naẓur.

Anderson-Stojanovic V.R. 1987. The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria. *AJA* 91:105–122.

Avissar M. 1996. The Hellenistic and Early Roman Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Potrugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 48–65.

Avissar M. and Stern E. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Ben-Tor A. and Portugali Y. 1987. *Tell Qiri: Report of the Archaeological Excavations 1975–1977* (Qedem 24). Jerusalem.

Bijovsky G. This volume. The Coins from Ḥorbat Naẓur.

Blakely J. 1986. *Caesarea Maritima: The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraenum and Later Uses.* New York.

Fischer M. 1989. Hellenistic Pottery (Strata III–V). In Z. Herzog, G. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 177–187.

Gorzalczany A. and Sharvit J. This volume. An Early Bronze Age Tomb of the 'Common People'(?) at the Tel Esur (Tell Assawir) Cemetery.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–434.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Hayes J.W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul* 2. Princeton.

Kletter R. 1998. A Roman Well at Khirbet Ibreiktas. *'Atiqot* 35:43–64.

Lamon R.S. and Shipton G.M. 1939. *Megiddo* I. Chicago.

Levine T. 2003. Pottery and Small Finds from Subterranean Complexes 21 and 70. In A. Kloner. *Maresha Excavations Final Report* I: *Subterranean Complexes 21, 44, 70* (IAA Reports 17). Jerusalem. Pp. 73–136.

Loffreda S. 1990. The Greek Inscriptions on the Byzantine Lamps from the Holy Land. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian*

Archaeology in the Holy Land, New Discoveries. Jerusalem. Pp. 475–500.

Loud G. 1948. *Megiddo* II: *Seasons of 1935–39* (OIP 62). Chicago.

Macalister R.A.S. 1912. *The Excavation of Gezer 1902–1905 and 1907–1909* III. London.

Modrzewska I. 1988. *Studio Iconologico delle Lucerne Siro–Palestinesi del IV–VII sec. D.C.* Rome.

Robinson R.C.W. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesparia* 54:149–203.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Rosenthal-Heginbottom R. 2005. The 1968 Excavations. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, The Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds.* Portsmouth. Pp. 228–282.

Sellers O.R. 1933. *The Citadel of Beth-Zur.* Philadelphia.

Sellers O.R. and Baramki D.C. 1953. A Roman–Byzantine Burial Cave in Northern Palestine. *BASOR Supplementary Studies* 15–16:7–55.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 420–469.

Singer-Avitz L. 1989. Local Pottery of the Persian Period (Strata IX–VI). In Z. Herzog, G. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 115–144.

Stern E. 1978. *Excavations at Tel Mevorakh (1973–1976)* I: *From the Iron Age to the Roman Period* (Qedem 9). Jerusalem.

Stern E. 1982. *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538–332 B.C.* Warminster.

Stern E. 1995. Local Pottery of the Persian Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 51–92.

Yannai E. 2009. Excavations at Or ʿAqiva (North). *ʻAtiqot* 61:51–73.

Yannai E. 2010. A Salvage Excavation at Ḥorbat Roẓeẓ. *ʻAtiqot* 62:107–137.

ḤORBAT NAẒUR: SETTLEMENT REMAINS FROM THE IRON AGE THROUGH THE HELLENISTIC PERIOD AND AN INDUSTRIAL AREA FROM THE BYZANTINE PERIOD

ELI YANNAI
(PP. 63*–97*)

The excavations at Ḥorbat Naẓur (map ref. NIG 20356/70942, OIG 15356/20942) were conducted in five non-contiguous areas (A–E; Fig. 1), extending from Naḥal 'Iron in the north to Naḥal Narbeta in the south, prior to the laying of the Cross-Israel Highway. Three of the areas (A–C) were opened along the eastern fringes of Ḥorbat Naẓur, Area D was opened to their north and Area E was located on the southern bank of Naḥal 'Iron, some 5 km east of the ruin.

In Areas A and B, a large building was exposed, dated to the Hellenistic period. In Area C, about 100 m south of Area A, industrial installations were exposed; their date is not clear. In Area D, an ancient agricultural terrace and stone heaps were exposed that may date to the Roman or Byzantine periods, and in Area E, two burial caves, quarries and winepresses from the Byzantine period, were revealed.

Area B (Plans 1, 2; Figs. 2–5)

The architectural remains in Area B and in Area A (see below) are understood to be part of one large building (Plan 1: Section 2–2) constructed on both sides of a north–south oriented wall (W52, W501; c. 42 m long, 1.0–1.5 m wide, 1.2 m high). This wall (W52) was built of two rows of large stones interspersed with a fill of small-sized stones and earth. The northeastern massive corner of the building (Sqs D–E/52–53; W52, W78) was founded on bedrock; it was built of three large stones, in complete disproportion to the irregular construction of the rest of the walls.

Two rooms were unearthed (L2192 and L2122/2135; Figs. 3, 4), separated by W80. In the northeastern corner of Room 2192 a rectangular installation (W55) was exposed; it may have served as a base for a wooden staircase that led to a second story, or to the roof. Based on the plan of the rooms, their orientation and their relation to the natural topography of the hill and to W52, it is clear they once formed part of the corner of a large courtyard building that stood on the slope on the northeastern edge of the site.

A series of retaining walls, which was meant to support the structure from the outside, was constructed east of W52: Walls 61 and 62 abut the corner of the building from the north (where Walls 78 and 52 meet), and W57 (Fig. 5) encloses the building from the east and probably also from the south. The area between the retaining walls and W52 was backfilled to form a leveled terrace. Several walls (W60, W76) were built for the purpose of strengthening the retaining walls. The retaining walls were built in two phases: first, a small room (L2126) was affixed to W52; later, the retaining wall (W57) was built and the area between this wall and W52 was filled compactly with very small stones to the top of the walls.

The ceramic finds in Area B were discovered in three concentrations: atop the floors and within the collapse inside the rooms (Loci 2192, 2122/2135); in the stone fill between the retaining walls and W52 (Loci 1238, 2058, 2147, 2125, 2126); and in the terraces and the walls that surround the site to a distance of 100–150 m. The artifacts date to the Persian, Hellenistic and Early Roman periods (Fig. 8–12). Finds were also recovered in fills that were devoid of any clean context, dating to the Late Bronze and Iron Ages (Figs. 6, 7) and to the Byzantine and Mamluk periods (Fig. 13).

Area A (Plan 3)
In this area four partly preserved units were exposed alongside W501 (the continuation of Area B W52) and W505. Bedrock was not leveled prior to the construction of the building. In those spots where the bedrock was high, the first course was laid directly upon it, and in the places where it was low—the first course was set on a mixture of earth and small stones. The stone foundations of all the excavated walls were preserved two to three courses high, i.e., to the height of the floors; thus, it was not possible to reconstruct the location of the openings. With the exception of W509, the walls of the building were made of medium-sized fieldstones, dressed on their outer face; small stones and earth were used to fill the spaces in between the stones. The tops of the foundations were leveled, possibly to accommodate an upper mudbrick construction.

Four building units were discerned (Plan 3): a northwestern unit (Sqs D/1–3; Fig. 14), west of W501, comprising only two partially excavated rooms (L1018—W501, W503, W509 and L1019—W501, W503, W519, W509), which were probably not used as dwellings; a northeastern unit (Sqs D/3–5), east of W501, which had a slightly different orientation than that of the unit to its west—most of its rooms are situated beyond the limits of the excavation; a southwestern unit (Sqs C–E/6–8; Fig. 15), west of W505; and a southeastern unit (Sqs C–E/7–9), east of W505. The limited nature of the excavation in Area A, and the fact that no openings were located, made it difficult to understand the plan of the building.

Considering the large quantity of ceramic finds from the Persian period (see Figs. 8–11, 16, 17) that were discovered in Areas A and B, it seems the construction of the building began in that period. The building seems to have been predominantly in use during the Hellenistic period, as evidenced by the finds (Figs. 8–11, 16, 17)—especially the Rhodian amphora handles (see Ariel, this volume) and the coins (see Bijovsky, this volume)—that were found *in situ* on the floor of Room 2192 in Area B. The continuity of use of Persian buildings in the Hellenistic period is known from various sites, such as Bet Ẓur and Ḥaẓor Area B, perhaps due to their high quality construction, which was durable and long lasting.

Area C
In an open area, c. 100 m south of Area A, several flat bedrock outcrops were discovered, in which were hewn cupmarks, pits and installations (Plan 4), the purpose of which was not ascertained. It seems that this area was part of the site's agricultural hinterland. No datable finds were recovered from these installations; thus, it is very difficult to estimate the time when they operated. They may belong to any one of the phases during which the site was inhabited: the Iron Age, the Persian period or the Hellenistic period.

Many walls were exposed around the site: a massive enclosure wall, terrace walls and stone fences (W48; Plan 5). Wall 48 (Plan 6) surrounded the remains from the Hellenistic period, including the buildings in Areas A and B and the installations in Area C.

Three winepresses were unearthed in this area: Winepress 1 (Plan 7; Fig. 18) had an oval treading floor and a collecting vat in its northwestern corner; Winepress 2 (Fig. 19) had an oval treading floor and a small collecting vat hewn in its southern side; and Winepress 3 (Plan 8; Fig. 20) had a rectangular treading floor with a rhomboid collecting vat hewn in its southwestern side.

Area D
This area was located on a rocky plateau, 90 m above sea level, about one kilometer north of Areas A–C. Agricultural terraces (e.g., Plan 9) and stone heaps (e.g., Plan 10; Fig. 21) were discovered in the area. No dateable finds were retrieved.

Area E
This area was opened on the northern bank of Naḥal 'Iron, some 5 km from Areas A–D,

in the eastern part of Kibbutz Barqai. The soft bedrock in this area was exploited for a variety of purposes, such as burial caves, quarries and winepresses (Plan 11). The activity in Area E dates exclusively to the Byzantine period.

Burial Caves. Burial Cave 1 was hewn along the eastern bend of a natural depression in the bedrock in the center of the excavation area. The cave's entrance was destroyed by the rock-cutting activity in Quarry C (see below; Plan 11; Fig. 22). It was possible to reconstruct a (stepped?) approach from the surface level in the east to the opening of the cave in the west. The cave comprised a main burial chamber and three burial benches along its walls. On the benches and inside the burial chamber were several unarticulated bones belonging to adults, as well as scattered pottery finds and glass vessels (see Winter, this volume).

Burial Cave 2 was hewn in the lower third of the slope, c. 50 m west of Cave 1. The entrance to the cave led to a central burial chamber (Plan 11) flanked on the south, east and west by burial benches. A fragment of a railing, which had separated the burial chamber from the benches, was found discarded among the stone collapse that was piled on the cave floor. The finds (Figs. 23, 24) from the burial cave were concentrated in its entrance and included jars, bowls, *saqiya* jars, cooking pots and three Byzantine (fifth–sixth centuries CE) oil lamps (studied by Varda Sussman and the author), alongside fragments of glass vessels (see Winter, this volume). The large amount of jars (c. 85% of the finds) is uncharacteristic of burial caves and it shows that many of them were probably not from the interment phase; they most likely date to the time when the caves were adapted for use for industrial or storage purposes.

Quarries (Plan 11; Fig. 25). In the large quarries (Quarries A–E), the detached stones measure 0.5 × 0.6 × 0.7 and 0.38 × 0.42 × 0.69 m. Some of the stones were of *nari* and some were of chalk. In the medium-sized quarries (Quarries G, H–L, Q, P and S), smaller stones were produced, measuring 0.30 × 0.44 × 0.61 and 0.30 × 0.41 × 0.60 m. Smaller quarries (Quarries 3115, F, N, O and R) were uncovered as well.

Winepresses (Plan 11). Winepress 3014 was hewn in a hard bedrock surface that sloped gently to the north. It consisted of an oval-shaped treading floor and an oval collecting vat. Cupmarks were hewn in the bedrock surface around the winepress; one cupmark was located inside the treading floor. Winepress 3106 (Fig. 26) was hewn in a large natural bedrock surface that sloped slightly to the east. It consisted of a treading floor and collecting vat that had stepped walls, indicating its later use as a quarry (Quarry O). Winepress 3112 consisted of a treading floor and a collecting vat. Winepress 3114 had a treading floor, a collecting vat and a smaller vat.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Areas A and B.
Plan 2. Area B: plan and sections.
Fig. 2. Area B at the conclusion of the excavation, looking west.
Fig. 3. Area B: Locus 2135, looking east.
Fig. 4. Area B: Locus 2192, after the removal of the stone collapse, looking south.
Fig. 5. Area B: Retaining Wall 57, looking south.
Fig. 6. Area B: pottery from the Late Bronze Age and the Iron Age.
Fig. 7. Area B: basalt bowls from the Late Bronze Age and the Iron Age.
Fig. 8. Area B: pottery from the Persian and Hellenistic periods.
Fig. 9. Area B: pottery from the Persian and Hellenistic periods (cont.).
Fig. 10. Area B: pottery from the Persian and Hellenistic periods (cont.).
Fig. 11. Area B: pottery from the Persian and Hellenistic periods (cont.).
Fig. 12. Area B: pottery from the Early Roman period.

Fig. 13. Area B: pottery from the Byzantine (1) and Mamluk (2, 3) periods.
Plan 3. Area A.
Fig. 14. Area A: the northwestern unit, looking south.
Fig. 15. Area A: the southwestern unit, looking south.
Fig. 16. Area A: pottery from the Persian and Hellenistic periods.
Fig. 17. Area A: pottery from the Persian and Hellenistic periods.
Plan 4. Area C.
Plan 5. Area C: terrace walls.
Plan 6. Area C: segment of W48.
Plan 7. Area C: Winepress 1.
Fig. 18. Area C: Winepress 1, looking south.
Fig. 19. Area C: Winepress 2, looking west.
Plan 8. Area C: Winepress 3.
Fig. 20. Area C: Winepress 3, looking south.
Plan 9. Area D: Terrace Wall 5003.
Plan 10. Area D: stone heap.
Fig. 21. Area D: stone heap after its exposure, looking east.
Fig. 22. Area E: Cave 1, a view from the entrance to the east.
Plan 11. Area E: burial caves, quarries and winepresses.
Fig. 23. Area E: storage jars from Burial Cave 2.
Fig. 24. Area E: oil lamps from Burial Cave 2.
Fig. 25. Area E: quarry B, looking east.
Fig. 26. Area E: Winepress 3106 and Quarry O, looking northwest.